

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний університет»
кафедра української мови та літератури

Швидкий С. М.

Швидка Н. В.

Забуті народні рецепти слобожан

Методичні рекомендації щодо організації самоосвітньої діяльності учнів (для студентів філологічного факультету денної та заочної форм навчання за напрямом підготовки 014 Середня освіта. Українська мова й література)

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний університет»
кафедра української мови та літератури

Швидкий С. М.

Швидка Н. В.

Забуті народні рецепти слобожан

Методичні рекомендації щодо організації самоосвітньої діяльності учнів (для студентів філологічного факультету денної та заочної форм навчання за напрямом підготовки 014 Середня освіта. Українська мова й література)

Рекомендовано до друку
на засіданні вченої ради ДВНЗ
«Донбаський державний
педагогічний університет»
(протокол № 1
від 29 серпня 2018 року)

УДК [39+615.89](072)

Ш35

Швидкий С. М., Швидка Н. В. Забуті народні рецепти слобожан: методичні рекомендації щодо організації самоосвітньої діяльності учнів (для студентів філологічного факультету денної та заочної форм навчання за напрямом підготовки 014 Середня освіта. Українська мова й література). Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2018. 119с.

Рецензенти:

Маторіна Наталія Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»;

Решетняк Олена Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

У посібнику представлено методичні рекомендації щодо проведення етнографічної експедиції як однієї з форм самоосвіти учнів і студентів. Теоретичні матеріали традиційних народних знань слобожан (раціональні та ірраціональні практики лікування хвороб) посприяють удосконаленню знань учнів, студентів й учителів під час викладання гуманітарних дисциплін.

Пропоновані матеріали адресовано студентам гуманітарно-суспільних дисциплін, учителям загальноосвітніх шкіл, педагогічним працівникам усіх категорій, які прагнуть активізувати самоосвітню діяльність учнів, залучаючи інноваційні технології.

Швидкий С. М., Швидка Н. В., 2018

Зміст

Передмова	5
Етнографічна експедиція як одна з форм самоосвітньої діяльності	7
Методичні рекомендації щодо збирання етнографічного матеріалу	8
Раціональні практики лікування хвороб населення Слобідської України	18
Народні лікарі Слобожанщини кінця XX – початку XXI ст. (традиційне й сучасне)	60
Тексти магічного призначення в сучасних народно-лікувальних практиках	63
Література	91
Додатки	94
1. Темарій для опитування інформаторів	94
2. Карти	117

Передмова

Упродовж тривалого часу предметом дослідження педагогів є самоосвітня діяльність учнів на уроках і в позаурочний час. Вони дійшли висновку, що рівень знань буде вищим, якщо матеріал учні опануватимуть самостійно, тому кожен учитель повинен прагнути не до того, щоб звільнити школяра від труднощів самоосвіти, а до того, аби зробити таку роботу можливою й плідною.

Застосування різноманітних форм самоосвіти передбачає усвідомлення учнями значення такої діяльності. Практична робота із джерелами, участь дітей у пізнавальних пошуках, підготовка їх до наукових досліджень – робота, яка викликає почуття гідності, самоповаги, спонукає зацікавитися історією, матеріальною й духовною культурою українців. Концепція розбудови національної школи сформулювала основну мету й пріоритетні напрями реформування освіти: забезпечення можливостей постійного самовдосконалення особистості, досягнення якісно нового рівня у вивченні шкільних предметів. Таке навчання потребує вирішення проблеми формування здібностей школярів до самоосвітньої діяльності завдяки оптимальному розкладу занять, опануванню й послідовному оволодінню раціональними прийомами роботи з навчальним матеріалом. З огляду на це організація системи самоосвітньої діяльності є актуальною проблемою для багатьох освітян Донеччини, її вирішення передбачає насамперед удосконалення форм і методів навчання з перспективою досягнення такого рівня розвитку пізнавальної діяльності учнів, за якого вони зможуть самостійно формулювати пізнавальне завдання, знаходити способи його вирішення, контролювати й оцінювати результати своєї роботи.

Отже, нагальною є потреба застосування різноманітних форм роботи, які б спонукали дітей до творчого підходу, планування пізнавальної самостійності, унаслідок чого вони оволодіватимуть технологією аналізу й

синтезу, зможуть узагальнювати й виокремлювати основне, уміти самостійно користуватися довідковою літературою тощо.

Бухлова Н. В. пропонує розглядати самоосвітню діяльність учнів як «сукупність кількох «само»: самооблік – уміння брати до уваги наявність своїх якостей; самовизначення – уміння обирати своє місце в житті, у суспільстві, усвідомлювати свої інтереси; самоорганізація – уміння знайти джерело пізнання, притаманне власним можливостям, планувати, організувати робоче місце та діяльність; самореалізація – уміння реалізувати власні можливості; самокритичність – уміння критично оцінювати переваги й недоліки власної роботи; самоконтроль – здатність контролювати свою діяльність; самовиховання та саморозвиток як результат самоосвіти» [9, с. 47-48]. Педагог пропонує також модель процесу організації самоосвіти учнів, підґрунтям якої є суб'єктивна позиція школяра в навчальному процесі й містить такі складники: стійку навчальну мотивацію; спроможність ставити цілі й визначати умови їх досягнення; опанування дій, що вможливають вирішення навчальних завдань; здатність до самоконтролю й самооцінювання результатів.

Етнографічна експедиція як одна з форм самоосвітньої діяльності

Методисти пропонують кілька основних форм дослідницької роботи й систематизації зібраного матеріалу, виокремлюють результати пошуків й умови, що гарантують високу результативність досліджень. Усе це сприятиме організації самоосвіти учнів, залучатиме їх до пошукової роботи. Однією з таких форм дослідницької діяльності є етнографічна експедиція, яка передбачає дослідження етнокультурної спадщини українців у системі сучасних знань та їх світоглядних уявлень.

Форми систематизації зібраного матеріалу: індивідуальні аналітичні звіти, програми записів, запитальники, покажчики, етнографічні збірники, словники, папки із зібраним матеріалом для проведення класної та позакласної роботи, мапи, ілюстрації, статті до газет, журналів, посібники тощо.

Можливі результати дослідницької роботи: класні й позакласні заходи зі звітами про пошукову роботу; репрезентація місцевого історико-етнографічного матеріалу; методична картотека; бібліографічні джерела, нові прийоми їх застосування; розробка програм-запитальників для дослідження матеріальної та духовної спадщини слобожан; картографування тощо.

Умови, що гарантують результативність наукових досліджень: застосування різноманітних форм дослідницької роботи (вивчення історіографії обраної проблематики, робота в архівах, експедиції, опитування респондентів); завдання для пошукової діяльності повинні мати конкретний зміст; підсумки роботи на різних етапах дослідження; постійна систематизація зібраного матеріалу. Така дослідницька робота сприятиме і підвищенню педагогічної майстерності вчителя, який постійно підтримує атмосферу пошуку; учні повинні знати, що до їхніх досліджень виявляють підвищений інтерес батьки, педагогічний колектив, що експедиційні матеріали зберігаються і їх залучають до навчально-виховного процесу.

Методичні рекомендації щодо збирання етнографічного матеріалу

Однією з форм дослідницької роботи з мови, літератури, історії, краєзнавства, народознавства, що ґрунтується на засадах самостійних досліджень, є історико-етнографічна експедиція. Методисти зазначають, що цей вид робіт завжди зацікавлює учнів, навіть тих, хто не має яскраво виражених гуманітарних здібностей, адже етнокультурна спадщина регіону – це не лише історія, мова, а й географія, етнографія, традиційні знання. Усе це не може залишити байдужою жодну людину, а особливо підлітка з його пізнавальними потягами. Учителю треба спрямовувати таке зацікавлення в потрібному напрямку, ретельно плануючи етнографічні експедиції.

Учасники експедиції повинні:

1. Усвідомлювати, що етнографія – це історія народу, яка охоплює його повсякденне життя: житло, одяг, харчування, родинний уклад, побут тощо; це його світогляд, вірування, обряди й звичаї, народні знання. Тому зібраний ученими матеріал з етнографії є цінним першоджерелом для вивчення особливостей успадкування, засвоєння, репродукування традиційних знань, навичок, матеріальної культури в певному культурному просторі в часовому вимірі. Такі дослідження зумовлені, по-перше, потребою визнання факту їх самостійної цінності як суттєвого фрагмента культурної спадщини українців і, по-друге, необхідністю виокремлення їх позитивного конструктивного потенціалу, на сьогодні вже використовуваному й такому, що може бути використаним прийдешніми поколіннями.

2. Учитися визначати основні методи й засади збиральницької діяльності етнологів. Для з'ясування самобутності регіональних різновидів культури потрібен такий підхід, який насамперед передбачає врахування біо- й геокультурних чинників: просторові зв'язки, кліматичні, гідрологічні

особливості. Такий інструментарій посприяє визначенню ментальних меж, а саме: співвідношення таких категорій: глобальне / локальне; свій / чужий; функціонування за своїми (внутрішніми) або загальними (зовнішніми) правилами, тобто всього того, що власне і структурує ментальні межі.

3. Укладати програми-запитальники для роботи з респондентами. Для уточнення відповідей потрібно опитувати не одного, а двох-трьох інформаторів різного віку. Під час сеансу обов'язково треба записати адресу: точну назву села, до якого району й області воно належить. До такої паспортизації треба додати інформацію про його національний склад, основне заняття населення (напрямок господарської діяльності), наявність шкіл, будинків культури, річки, залізниці, автобусного сполучення із сусідніми містами. Треба уточнити, який найраніший період пам'ятає інформатор (1920-1930-1950-і роки тощо), і занотувати це. Обов'язково записати прізвище, ім'я, по батькові, рік народження всіх респондентів. Якщо інформатор – переселенець, то занотувати місце його народження, попереднє місце перебування, а також відколи він проживає в цьому населеному пункті. У такому разі уточнювати отриману інформацію: вона стосується нинішнього місця проживання чи колишнього.

Паспорт запису

Дата запису-----

Село-----

Район-----

Область-----

Прізвище, ім'я, по батькові респондента-----

Уродженець(ка)-----

Мешкає в цьому населеному пункті з-----

Опитав(ла)-----

4. Записи здійснювати без змін, точно передавати вимову й наголоси відповідно до того, як вони побутують серед мешканців досліджуваних сіл. Дотримуватися чіткої паспортизації записаного матеріалу. До записів бажано

додавати малюнки місцевостей, історичних пам'яток, фотографії побутових явищ різних часів, портрети респондентів.

Етапи проведення етнографічної експедиції

Передекспедиційний етап

I. Успішне проведення експедиції залежить від її ретельної підготовки, а саме:

- 1) чіткого визначення мети й завдань експедиції;
- 2) розроблення плану її проведення;
- 3) попереднього ознайомлення з регіоном, куди запланована експедиція: з його історичними, етнографічними, діалектними особливостями; зі специфікою побутування традицій (на підставі матеріалів попередніх експедицій чи інших друкованих й архівних матеріалів, історико-літературних джерел);
- 4) укладання докладного запитальника відповідно до мети й завдань експедиції, напряму дослідження;
- 5) ознайомлення з вимогами щодо архівного опрацювання історико-етнографічних матеріалів;
- 6) освоєння аудіо/відеоапаратури: користування цифровим диктофоном (початок, призупинення й закінчення запису), підключення та оптимальне розміщення зовнішнього мікрофона; освоєння фото- й відеокамери, застосування освітлення під час фотографування та відеозйомки;
- 7) проведення інсценізованих тренувань сеансу з інформаторами.

II. Технічні засоби й матеріали учасника експедиції:

- 1) кілька кулькових ручок й олівців; лінійка, блокнот "польовий зошит" (бажано з твердою обкладинкою, щоб було зручно писати навіть на колінах), топографічна карта;
-

2) цифровий диктофон, мікрофон зовнішній (запис рекомендовано робити на зовнішній мікрофон, оскільки внутрішній зазвичай додатково фіксує сторонні шуми), кілька комплектів батарейок або акумулятори, зарядний пристрій, навушники (для контролювання процесу записування й прослуховування);

3) фотоапарат, фотоспалах, картка пам'яті / запас плівки, батарейки / акумулятори, зарядний пристрій;

4) відеокамера, освітлювальні пристрої, картка пам'яті / касети, акумулятори, зарядний пристрій;

5) електричний подовжувач, адаптер (перехідник для різних стандартів розеток і вилок електромережі);

5) зручна "польова сумка" на весь зазначений технічний реманент.

III. Індивідуальне приготування учасника експедиції:

1) ретельне вивчення цільового запитальника експедиції та визначення на його підставі індивідуального завдання учасника експедиції; опрацювання додаткової історико-етнографічної літератури; картографічне вивчення регіону;

2) добір і приготування особистого побутового спорядження: наплічник чи зручна сумка; кілька комплектів зручного й скромного на вигляд одягу; дощовик, парасоля; дві пари легкого й надійного взуття на суху й дощову погоду (гумові чоботи); спальний мішок; кишеньковий ліхтарик і набір батарейок до нього, кілька свічок і сірники, кілька побутових ламп (60 W); посуд, бажано металевий (миска, горнятко, ніж, ложка, виделка), кип'ятильник, термос; предмети особистої гігієни; похідна аптечка; запас продуктів харчування.

IV. Передвиізний збір для перевірки експедиційної групи.

Перевірити наявність:

1) посвідчень особи (паспортів, студентських квитків) учасників експедиції, посвідчень про відрядження, інших документів;

2) технічного обладнання (диктофонів, мікрофонів, навушників, батарейок, фотоапаратів, електричних подовжувачів, перехідників тощо);

3) інших підручних засобів (письмового приладдя, топографічної карти тощо);

4) індивідуального спорядження кожного учасника групи.

V. Виїзд експедиції в місце обстеження.

Експедиційний етап

I. Методика польової роботи

1. Початок роботи експедиції:

1) розташування й облаштування експедиційної групи (групове, індивідуальне); забезпечення ночівлею, харчуванням, надійним збереженням речей тощо;

2) усіх учасників експедиції розподіляють на кілька робочих підгруп (наприклад 2-3 особи), які заздалегідь ознайомлені зі своїми функціями: опитування респондентів, користування аудіозаписувальним пристроєм, якщо в групі немає окремого техника; нотування в "польовому зошиті" перебігу сеансу, а також ситуативних, позавербальних нюансів тощо; аудіо і/чи відеозапис, фотографування сеансу;

3) істотним для успіху експедиції є налагодження щирих стосунків з місцевим населенням, встановлення контактів з місцевими органами влади, інтелігенцією (учителями, місцевими краєзнавцями, працівниками закладів культури, священиками), за

допомогою яких можна поінформувати громадськість про мету й завдання експедиції;

4) неабияке значення має стиль роботи збирачів, які, щоб менше "збурювати" традиційне суспільство й відповідно отримати більшу кількість автентичність матеріалів, повинні не вирізнятися мовою, поведінкою чи вбранням, і найважливіше – з повагою ставитися до респондентів, їх традиційного побуту, етичних, естетичних, світоглядних уявлень;

5) ознайомлення й опис населеного пункту, фотографування чи відеозйомка важливих природних, історико-культурних, етнографічних об'єктів, місць, пам'яток (наприклад: яруги, балки; городища, замки, культові споруди, цвинтарі, хати тощо).

II. Пошук респондентів, організація сеансу.

1) реєстрація рекомендованих респондентів;

2) виявлення серед них авторитетних знавців місцевих традицій: щоб повніше зібрати матеріали обраного напрямку дослідження, потрібно робити записи не лише від людей похилого віку, а й від осіб середнього віку, молоді, дітей, людей різної освіти, фаху, соціального статусу (осіб, від яких записують інформацію, у науковій літературі називають респондентами, інформантами, інформаторами);

3) налагодження контакту з респондентами, організація сеансу (одноразової зустрічі збирача / збирачів з респондентом / респондентами). Часто вдається налагодити розмову з респондентами відразу ж після знайомства (це імпровізований сеанс), іноді доводиться домовлятися про зустріч (спланований, підготовлений сеанс).

III. Проведення сеансу:

1) підготувати, перевірити й оптимально розмістити апаратуру (дикрофони, відеокамеру тощо); якщо потрібно покращити умови сеансу (за несприятливої для запису погоди, особливо вітряної, дощової), перейти до приміщення тощо;

2) на початку кожного сеансу потрібно на диктофон зааспиртувати номер сеансу; дату проведення й час його початку; місцевість, де зроблено запис (назва села, району, області); інформацію про респондента (прізвище, ім'я, по батькові, рік і місце народження, соціальний статус, освіта, фах); ім'я, прізвище збирача;

3) потрібно здійснювати суцільний запис сеансу, що передбачає не лише повну фіксацію матеріалів запитальника, а і їх побутовий контекст у процесі живого спілкування носіїв традиції: необхідно фіксувати на аудіо/відеоносій розмову збирача з респондентом; розмови, суперечки респондентів між собою; відповіді респондента на запитання збирача; пояснення незрозумілих діалектних слів, виразів тощо;

4) не перебивати респондента під час сеансу, а також при його коментуванні; усі додаткові запитання ставити лише по його закінченню;

5) не поспішати із записом, коли потрібно, давати респондентові час і можливість добре пригадати потрібну інформацію;

6) не можна зловживати часом і фізичними можливостями людей (перевтомлені першим тривалим сеансом респонденти особливо старшого віку часто відмовляються зустрітися для продовження записів), тому потрібно прагнути не надто відривати їх від щоденних справ, домовлятися про наступні зустрічі в

зручний для них час;

7) наприкінці сеансу наговорити на аудіо/відеоносії інформацію про респондента / респондентів, якщо її не вдалося наговорити на початку сеансу, а також час закінчення сеансу, наприклад: закінчення сеансу № 5 о 19.00 год.

Фіксація сеансу:

1) у «польовому зошиті» обов'язково фіксують паспортні дані сеансу; відповіді респондентів на питання, записані скорописом; незрозумілі чи нечітко вимовлені слова з поясненнями й коментарями респондентів;

2) важливо зробити фото респондентів (портретне, групове); загальне фото сеансу, місця, де він був проведений; зафотографувати обрядові моменти й предмети етнічної культури, побутові реалії, а також зробити фотокопії старих світлин зазначених реалій.

Під час експедиції важливо максимально узгоджувати роботу всіх учасників:

1) обмінюватися інформацією про зібраний польовий матеріал, цікаві знахідки, особливо, якщо окремі учасники чи робочі підгрупи здійснюють тематичне дослідження;

2) узгоджувати інформацію про опитаних респондентів, традиційну культуру досліджуваних населених пунктів;

3) щодня підсумовувати матеріал, аналізувати й за потреби перевіряти інформацію, намагаючись з'ясувати всі проблеми, що виникають у потрактуванні нового матеріалу, тут же, на місці, доки є можливість ще раз звернутися до респондента.

Післяекспедиційний етап

I. Упорядкування електронних файлів етнографічних матеріалів.

З перенесенням на електронні формати запису й збереження інформації, а пізніше під час опрацювання зібраного матеріалу, постає питання коректного оперування електронними документами. Розрізняють *первинні електронні документи* – електронні файли аудіо- й відеозаписів, фотографій, інших графічних ілюстрацій, зроблені під час експедиції; *вторинні електронні документи* – файли розшифрування сеансів під час опрацювання експедиційних матеріалів. Упорядкування електронних документів передбачає таку роботу:

1. Насамперед потрібно зробити робочі копії аудіозаписів сеансів (особливо при користуванні магнітофонними касетами). Оригінальний польовий аудіозапис є першим і єдиним, а тому цінним архівним документом, який треба берегти від пошкоджень чи втрат (випадкове стирання електронного файлу аудіозапису, стирання чи втрата касети, розрив чи розтягнення стрічки тощо). Подальшу роботу проводять лише з копіями.

2. Усі електронні файли етнографічних матеріалів позначають наскрізним шифром (наприклад, ЕКСП) робочої групи й розміщують у відповідній папці структурованого каталога. Наприклад, копію файлів на окремому диску позначають так: DVD: Марушкевич (прізвище члена експедиції, який розшифровує зібраний матеріал) (D 1), де D – це день перший, відповідно далі буде D 2 (другий), D 3 (третій) D 4 (четвертий) тощо. S1, S2, S3 – це сеанс перший, другий, третій тощо. За один день буде кілька сеансів, навіть в одному селі; трьома парами цифр позначають часовий проміжок сеансу, зокрема 00 (час), 08 (хвилини), 56 (секунди). Зразок оформлення розшифрування зібраних експедиційних матеріалів:

DVD: Марушкевич-1 (D 1)

ШИФР ЕКСП: Слов'янський – 2018

**Експедиція Донбаського державного педагогічного університету
філологічного факультету**

2018 рік

D 1 S 1

00: 08: 50

Хто записав: Марушкевич Ірина Миколаївна (І. М.).

Місце запису: Донецька область, Слов'янський район, с. Малинівка.

Дата запису: 26 липня 2018 р.

Інформатори: 1. Данич Наталія Петрівна (Н. Д.), 1939 р. н.;

2. Кудрик Олена Іванівна (О. К.), 1958 р. н.;

3. Варвинець Світлана Василівна (С. В.), 1978 р. н.

1. Інформація про народні назви хвороб та їх походження

(записи питань і відповідей респондента)

2. Інформація про традиції збору лікарських трав

(записи питань і відповідей респондента)

3. Інформація про народні рецепти, методи профілактики хвороб

(записи питань і відповідей респондента) тощо.

3. На місці слів, які не вдалося розчути, ставлять знак питання.

4. У квадратні дужки беруть те, що додають від себе (тобто те, що з різних причин незафіксоване на аудіоносію, а відтворене з пам'яті чи з нотаток), про що обов'язково зазначають у ремарці;

**Раціональні практики лікування хвороб
населення Слобідської України**

Загальновідомо, що процес освоєння етносом території пов'язаний з

адаптацією людини у власному просторі (природному й соціокультурному), у процесі якої формуються певні моделі людської діяльності, що сприяють зменшенню рівня психологічної дисгармонії індивіда в процесі світосприймання для комфортнішого існування. Ці моделі завжди в той чи той спосіб є ірраціональними, хоч часто їх кваліфікують як раціональні. Поглиблене дослідження умов освоєння народами нових територій доводить, що в поведінці людей часто мають вияв непомітні для них нелогічності, що є результатом психологічної адаптації людини до довкілля. Кожна культура моделює власний особливий, «адаптований», комфортний образ реальності, а також й образ освоюваного простору. На думку етнологів, індивід сприймає світ крізь призму несвідомих поглядів на спосіб і мотивацію дії людини в ньому, що є знаряддям раціоналізації його як поля. Такі уявлення є незмінними впродовж життєдіяльності етносу, їх кваліфікують як етнічні константи.

Дослідники зазначають, що етнічні константи – це незмінні, логічно не пояснювані блоки, прийняті в етнокультурі за аксіоми. На їх підвалинах етнос формує картину світу з максимально адаптованими властивостями в конкретний період існування. Етнічні константи є засобом упорядкування й раціоналізації досвіду, отриманого із зовнішнього світу. Якщо картина світу, сформована у свідомості людей на їх підґрунті, може бути піддана критиці, то власне етнічні константи ніколи не бувають для індивіда предметом розмірковувань. Завдяки дії захисних механізмів людської психіки перші не розкривають свого змісту безпосередньо у свідомості членів етносу, а проявляються в максимально конкретизованій формі у вигляді уявлень про певні проблеми чи об'єкти. Долаючи захисний бар'єр людської психіки, вони ніби подрібнюються і до зони свідомості залучаються не як правило, загальне для безлічі різноманітних явищ, а як уявлення про найзручніший спосіб дії в окремому випадку. Етнічні константи охоплюють уявлення про джерела добра і зла; умови діяльності людини в конфігурації добра і зла; способи діяльності, за яких добро перемагає зло. Кожній етноспільноті притаманний

особливий взаємозв'язок між цими уявленнями [13, с. 110 – 111].

Дещо інше, але схоже до зазначеного потрактування етнічних констант представила С. Лур'є, яка вважала, що «етнічні константи – несвідомі комплекси, утворені в процесі адаптації людського колективу (етносу) до природно-соціального довкілля й відіграють в етнічній культурі роль основних механізмів, відповідальних за психологічну адаптацію етносу до довкілля» [17, с. 441]. Водночас дослідниця визнавала, що самі по собі вони не мають змістового наповнення, а містять лише «формальні» характеристики, тобто є формою впорядковування досвіду, визначеною й постійною впродовж життя етносу, яка отримує різне наповнення відповідно до зміни культурно-ціннісних домінант людності за період її історії. Етнічні константи є системою, у межах якої чітко визначено їх співвідношення, усі несвідомі образи, залучені до її системи, у певний спосіб визначають дії людини у світі, тобто вони є тією призмою, крізь яку індивід осмислює світ. На таких підвалинах формуються адаптаційно-дієві моделі людської поведінки.

Результати інтерв'ювання студентів державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» і респондентів низки підприємств м. Слов'янська доводять правильність тверджень дослідників етнічних констант саме на прикладі збереження народних медичних знань. Загалом було опитано 600 респондентів, отриману інформацію звичайно не можна вважати абсолютно репрезентативною, проте вона достатньо чітко окреслює тенденції побутування та трансформування етномедичних знань у сучасних умовах. Анкета містила такі питання, які, на нашу думку, уможливають формування загальної картини побутування народної медицини. Серед опитаних було 300 студентів і 300 співробітників підприємств: чоловіків – 31,2%, жінок – 68,8%; за віковою категорією: до 20 років – 50%; 20 – 30 років – 28,4%; 30 – 40 років – 17,3%; 40 – 50 років – 4,3%; за місцем проживання серед респондентів були міські жителі (82,3%) і сільські (17,7%); за соціальним статусом: студенти (50%), робітники (28,2%),

службовці (15,6%), підприємці (6,2%); за освітнім рівнем: із загальною середньою (19,4%), середньою спеціальною (22,1%), неповною вищою (51%), вищою освітою (7,5%). За етнічною приналежністю переважав контингент українців – 93,4% [31, с. 213].

Анкетування дало змогу визначити відношення респондентів до народної медицини, зокрема позитивне ставлення висловили 93,6% від усіх опитаних, з недовірою ставляться – 6,4%. Виявлено, що 100% респондентів вдавалися до народних методів лікування тих чи тих хвороб, зокрема ефективний результат отримали 89,6% опитаних. 100% респондентів назвали відомі їм лікарські рослини (трави: ромашку, м'яту, звіробій, мати-й-мачуху; дерева: липу, березу, дуб; кущі: шипшину, бузину, глід; овочі: картоплю, буряк, капусту, моркву). Серед тваринних засобів лікування популярними залишаються молоко (91,1%), мед (78,9%), жири (36,6%). Переважна кількість респондентів (82,4%) називають народних лікарів (жінок) «бабками», до яких зверталися за допомогою. Інформацію про народні методи лікування респонденти (94,1%) отримали від рідних (батьків, бабусі, дідуся), 5,9% – із ЗМІ та Інтернету. Усі інформатори виявили бажання розширити свої знання з етномедицини [31, с.215].

Отже, здійснене дослідження дозволяє стверджувати, що народна медицина, як невід'ємна частина традиційної культури, є етнічною константою, і, як зазначала С. Лур'є, «якщо розглядати зміну світогляду етносу впродовж історії, то потрібно зважати на те, що змінюються ціннісні домінанти, а не етнічні константи» [17, с. 441].

Сучасна етіологія захворювань населення Слобідської України поєднує власне раціональні методи й анімістичні, підґрунтям яких є віра в надприродні сили, і цілком зрозуміло, що профілактичні засоби також є синтезом раціональних та ірраціональних дій. Зауважимо, що деякі профілактичні засоби зазнали впливу християнства. Поширеним залишається, як і здебільшого в усіх регіонах України, застосування вербових гілочок. Посвятивши в церкві, їх несуть додому і б'ють ними всіх членів

сім'ї, забезпечуючи в такий спосіб здоров'я на весь рік. Так само серед місцевого населення відоме повір'я: трави, зібрані на Івана Купала, мають не лише цілющі властивості, а й оберігають оселю від злих духів. Окремі превентивні засоби спрямовані на життєдіяльність вагітної жінки, що є виявом турботи про майбутню матір і здоров'я дитини, її звільняють від важкої роботи, оберігають від нервових потрясінь. Вагітній, наприклад, забороняють ходити на похорон, ображати тварин.

Зібрані матеріали свідчать про широке застосування з лікувально-профілактичною метою оберегів, зокрема охоронну функцію виконують металеві предмети: ніж, голка, шпилька й навіть ножиці. Вони мають подвійне магічне навантаження: і залізо, і гострі предмети власне були і є охоронними засобами від хвороб, злих духів, різноманітних негараздів. Магічними властивостями оберегу наділяли хліб і сіль, шматочок хліба й щипотку солі зав'язували в хустку й клали в кишеню тому, хто вирушав у дорогу. Профілактично-магічною функцією пояснюють прихильність українців до червоного кольору, знану на всій території країни. Аби вберегти людину від вроків, перев'язують праву руку червоною ниткою.

Констатуємо, що профілактичні методи, застосовувані в практиці самолікування населення Слобідської України, поєднують багатовікові раціональні та ірраціональні засоби; вони зберегли залишки давніх культів й елементи християнської релігії.

Фітотерапія в народній медицині. Заготівля лікарської сировини.

Виготовлення рослинних ліків.

Відомо, що на Землі існує понад 45 тисяч видів рослин, проте в медичній практиці використовують менше ніж 20 відсотків. Український фармакологічний комітет за останні роки зареєстрував більше ніж 200 вітчизняних лікарських препаратів рослинного походження в різних лікарських формах [22, с. 6]. Сучасні наукові дослідження обґрунтовують тезу про особливий принцип лікувального ефекту фітотерапії. Саме в ньому

зреалізовано потенціал аддитивної терапії, який раніше не досліджували, адже її засоби безпосередньо впливають на процеси тканинного обміну, чим досягають лікувального ефекту. Клінічне застосування фітопрепаратів, як доведено, дає змогу зменшити вдвічі дозу хімічних фармопрепаратів для лікування низки захворювань, забезпечення м'якішої форми їх лікувальної дії. Британські науковці, покликаючись на останні медичні досягнення, стверджують, що позитивний результат зцілення значної кількості хвороб залежить від біомолекулярних ефектів різноманітних трав, застосовуваних в етномедицині [31, с. 214]. У народній медицині населення Слобідської України кінця XX – початку XXI ст., так само як і в інших регіонах України [8, с. 35], фітотерапія залишається одним з основних видів лікування (див. Додатки: карта №1). Цьому сприяє багата на лікарські рослини природа краю. Надзвичайно різноманітним є видовий склад використовуваних рослин і сфери їх застосування. За спостереженнями О. Губергриця й М. Соломченка, місцеве населення застосовує майже 214 видів рослин (141 дикорослих і 73 культивованих) [10, с. 11]. Серед них поширені як дикорослі трави, кущі, дерева, так і городні, садові й технічні культури, застосовують й отруйні рослини. Окремі види лікарського зілля саджають і вирощують у квітниках біля хати. Дослідники акцентують, що в українській етномедицині використовують 450 видів рослин для лікування більше ніж 200 захворювань [32, с. 55]. А загальна кількість лікарських рослин, які застосовують у народній медицині багатьох країн світу, містить близько 10 тисяч різновидів [32, с. 72].

Збір цілющих рослин досі пов'язаний із численними повір'ями. Слобожани все ще вірять, що рослини «мають свій день» збору. Значну кількість лікарської сировини «знаючі» дотепер заготовляють на Зелені свята й Івана Купала. Пам'ятають, що рослинам, зібраним саме в ці дні, притаманні чудодійні цілющі властивості, і що їх треба збирати до сходу сонця; вірять, що лише раз на рік, у ніч на Івана Купала, розквітає яскравим червоним цвітом квітка папороті. Той, хто її знайде, може стати невидимим, розуміти

мову рослин і тварин, бачити заховані в землі скарби.

Багатовіковий досвід народу щодо вивчення лікарських рослин і застосування їх на практиці посприяв формуванню певних навичок, традиції їх збирання, зберігання й виготовлення з них ліків. Слобожани добре розуміються на тому, що плоди й насіння потрібно збирати по завершенню їхнього достигання, коріння викопувати восени, оскільки саме тоді воно найбільше містить потрібних для лікування речовини. Бруньки й кору збирають ранньою весною під час сокоруху. Технологія сушіння трав також не зазнала суттєвих змін: сушать рослини в затінку, часто на горищі, і не сушать на сонці, що так само доводить доцільність узвичаєних засобів: під промінням сонця рослини втрачають лікувальні властивості. Корені перед сушінням обтрушують від ґрунту, промивають холодною водою, тому що гаряча нищить активні лікувальні елементи.

Види ліків та їх виготовлення на сьогодні є досить різноманітними. З лікувальною метою використовують квіти, траву й сік свіжих рослин, відвари з них, водні й спиртові настої, порошки (з висушеної рослини чи коріння), мазі, компреси. Проте найпоширенішими залишаються рослинні відвари, виготовлені з кореня, кори, сухих квітів і трави висушеної рослини. Дозування досить умовне: 1-2 ложки висушеної, подрібненої рослини чи трав'яної суміші на склянку або дві кропу; велика жменя на 0,5 чи 1 л води тощо. Тривалість кипіння залежить від того, яку частину рослини використовують: квіти чи траву 5-10 хв., корінь або кору до 20-30 хв. Уживають ліки тричі на день здебільшого перед їжею, приймаючи по столовій ложці, півсклянки, склянці, залежно від ліків. Відоме й зовнішнє їх застосування: у разі захворювання шкіри рекомендують купелі з відваром ромашки (*Matricaria chamomilla* L.), звіробою (*Hypericum perforatum* L.), череди (*Bidens tripartita* L.).

Окремі відвари готують на молоці, настої – на воді й горілці. Для водяного настою беруть висушені квіти, листя, траву рослини, заливають їх кропом і настоюють певний час, найчастіше півгодини. Дозування таке саме,

як і для відварів. Горілчані настої готують із сушених, рідше свіжих рослин, а також коріння, приймають у невеликих дозах (10-20 крапель, чайна чи столова ложка). Застосовують їх і для зовнішнього лікування ревматизму, простудних захворювань, ран, різноманітних травм.

Значно рідше виготовляють порошки, призначені для присипок ран, внутрішньо – для лікування шлунково-кишкових захворювань, зокрема порошок із квітів ромашки вважають перевіреним засобом від болю в шлунку, уживаючи його тричі на день і запиваючи водою. Мазі виготовляють із соку чи подрібненої свіжої, рідше висушеної рослини, яку змішують з тваринними чи рослинними жирами, застосовують для лікування ран, наривів, шкірних висипів. Часто захворювання шкіри лікують соком свіжих рослин, листя чи квітів, зокрема загальновідомим кровоспинним засобом є свіже листя подорожника, сік чистотілу рекомендують від бородавок, свіже листя окремих рослин чи сирих овочів вважають ефективним знеболювальним засобом [8, с. 39]. Так, слобожани в разі головного болю на чоло кладуть сиру, нарізану кружальцями картоплю, листя хрону, капусти, лопуха тощо. Як компреси часто прикладають запарені кропом квіти чи траву свіжих рослин.

Отже, асортимент рослинних ліків є досить значним за переліком, а технологія їх виготовлення – достатньо різноманітною. Методи й способи збирання, зберігання лікарської сировини й приготування з неї ліків не зазнали змін, їм досі притаманні ознаки раціонального, заснованого на багатовіковому народному досвіді.

Застосування цілющих властивостей дикорослих трав.

Значуще місце в народній фітотерапії населення Слобідської України, так само і в інших регіонах України [7, с. 35], посідають дикорослі трави (див. Додатки: карта №1). Саме вони, на думку дослідників, є підґрунтям раціональних медичних знань, оскільки землеробство й вирощування культурних рослин, а також накопичення та узагальнення інформації про їх

лікувальні властивості – явища пізніші [8, с. 76]. Серед багатьох дикорослих лікарських рослин відома низка таких, доцільність застосування яких у народній медицині довела сучасна медична наука. Вочевидь, що населення Слобожанщини надавало перевагу в лікувальній практиці місцевій флорі.

Нині найпоширенішою з лікарських рослин у Слобожан є чебрець (*Thymus marchalianus* Wild). На території України росте 35 його видів. Популярність рослини пояснюють її основною функцією: лікує кашель, простудні захворювання. Наразі його ще називають «святою травою». Збирають чебрець під час цвітіння в червні – липні. На всій території Слобожанщини цю рослину приймають внутрішньо у вигляді настоїв чи відварів на воді, рідше на молоці: рекомендують для лікування головного болю, неврастенії, невриті. Подекуди листя рослини використовують як компреси в разі захворювання суглобів, захворювання ясен лікують кашницею зі свіжих листочків рослини. Аби було здорове волосся, у с. Пісках Радківських Борівського району на Харківщині пропонують відваром чебрецю полоскати голову. Найчастіше його вживають разом з іншими рослинами: звіробоем, ромашкою, липовим цвітом, материнкою тощо. Сучасна наукова медицина довела бактерицидну дію чебрецю, забезпечувану наявною в ньому ефірною олією, складником якої є тимол і його ізомер карвалол, який має бактерицидну й бактеріостатичну ефективну дію на кокову патогенну флору [3, с. 234]. Екстракт чебрецю є інгредієнтом препарату «Пертусин», яким лікують кашель.

Скрізь на досліджуваній території для лікування запалення легенів, кашлю, простудних захворювань використовують цілющі властивості підбілу (*Tussilago farfara* L.), інша його назва – «мати-й-мачуха». Листя також застосовують у разі шлунково-кишкових запалень, втрати апетиту, під час лікування гіпертонічної хвороби, атеросклерозу, ревматизму тощо. Застосування лікувальних властивостей рослини має регіональні особливості [8, с. 94], місцеве населення використовує її сік для компресів від зубного болю. У сучасній науковій медицині підбіл застосовують при абсцесах і

гангрені легенів. Під час лікування бронхопневмонії, бронхіальної астми й бронхоектатичної хвороби препарати із цієї рослини відіграють допоміжну роль у комплексній терапії. Листя й квіткові суцвіття мати-й-мачухи занесені у фармакопію 15 країн [3, с.146].

Досі популярним у лікувальній практиці залишається звіробій (*Hypericum perforatum L.*). В Україні росте понад 9 видів рослини, яку вважають ліками від 99 хвороб, застосовуючи в разі простудних захворювань, хвороб серця, печінки, нирок, шлунка тощо. Листя й квіти звіробою вживають як сурогат чаю. У с. Рідкодубах Лиманського району Донецької області під час простудних захворювань п'ють відвар звіробою з медом, приймати його рекомендують теплим після їжі. Зовнішнє застосування мазі, настойки, відвару призначене для лікування захворювань шкіри, ревматизму. Горілчаними компресами зі звіробою лікують початкову стадію грижі. Як зазначав М. Носаль, «... звіробій найголовніша лікарська рослина з усіх нам відомих. По його терапевтичній смолі особисто я порівнюю звіробій із суницею, з тою тільки різницею, що суничний сезон триває три-чотири тижні (сезон ягід), і, будучи висушеною, суниця в основному втрачає свої діючі властивості, а звіробій і свіжий, і сушений завжди ефективний. У нашій флорі, я вважаю, немає рослини, у цьому сенсі подібно звіробою» [20, с.72].

Здійснене наукове дослідження вможливило виокремлення в'язучих, антимікробних, кровоспинних і протизапальних властивостей рослини [10, с. 69]. У 1954 р. співробітники Інституту мікробіології та вірусології імені Д. К. Заболотного АН УРСР зі звіробою отримали цінний антимікробний препарат іманін, який пізніше замінили ефективнішим – новоіманіном – комплексним препаратом для зовнішнього застосування (пов'язки, аерозолі, електрофорез), при захворюваннях вуха, горла, носа [3, с. 92]. Отже, у науковому вимірі ефективність звіробою та його популярність серед місцевого населення має раціональне пояснення.

Провідне місце в народній фітотерапії краю посідає полин гіркий (*Artemisia absinthium L.*), його лікувальні властивості відомі українцям і в інших регіонах [23, с. 328]. Ботаніки нараховують майже 180 видів полину, які ростуть на території європейських країн, зокрема 18 різновидів – на теренах України [3, с. 186].

Для посилення апетиту й поліпшення травлення в с. Новоселівці Лиманського району п'ють відвар полину. Аби позбутися кашлю, рекомендують приймати горілчану настойку за 15-20 хв. перед їжею. На всій досліджувальній території відвар полину вважають ефективним глистогінним засобом. Ефірна олія полину гіркого за фармакологічними властивостями схожа на камфору, виявляє кардіостимулювальну дію та збуджує центральну нервову систему [3, с. 186]. Полин гіркий рекомендують так само для лікування жіночих недуг, безсоння, грудної жаби. Зовнішньо приписують горілчані компреси в разі ревматизму, болю в суглобах. Подекуди вважають, що полин має магичні властивості: гілочками рослини відлякують нечисту силу. У с. Суворовому Костянтинівського району Донецької області відоме повір'я, за яким жінка, що довго не могла завагітніти, повинна до схід сонця вийти за село і, щоб ніхто не бачив, покачатися в полині. У науковій медицині його використовують як ароматичну рослину для збудження апетиту й посилення діяльності органів травлення (шлунка й підшлункової залози) [10, с.167]. Емульсію з полинового насіння застосовують для лікування хронічних фіброзно-кавернозних форм туберкульозу легенів. У 70-х рр. ХХ ст. винайшли препарат арителізол, який містить ефірні масла й діє при сечокам'яній хворобі аналогічно препарату енатину [10, с. 168].

Майже на всій території Слобожанщини, як і в інших регіонах України [23, с. 328], відомі цілющі властивості лопуха великого (*Arctium lappa L.*). Для лікування шлункових хвороб, діатезу перевагу надають кореневі лопуха, зокрема в с. Некремінному Олександрівського району Донецької області корінь рослини застосовують, лікуючи геморої: хворе

місце пропарюють у відварі лопуха. Свіже листя прикладають до голови в разі головного болю, здавна відвар кореня знаний як засіб від облісіння.

Польові матеріали засвідчують застосування в народній фітотерапії інших дикорослих рослин, а саме: кропиви, подорожника, кульбаби, споришу, шавлії, конвалії, ромашки, деревію.

Кропивою двудомною (*Urtica dioica L.*) лікують легеневі захворювання, сік свіжої кропиви рекомендують пити під час хвороб печінки, нирок, авітамінозу. Як сильним активним подразнювальним нею лікують ревматизм: гілочками б'ють хворі місця. Відваром кропиви сполоскують голову в разі випадіння волосся. Листя кропиви багате на вітаміни С, К, В₂, каротин, мікроелементи, мінеральні солі, тому його споживають, додаючи до овочевих салатів. У науковій медицині цілющі властивості кропиви застосовують не так давно. Настоянки й рідкий екстракт є кровоспинними засобами від різноманітних кровотеч (маточних, легневих, ниркових, геморойних). Екстракт кропиви є складником препарату «Алохол» [10, с. 109].

Здавна відомі цілющі властивості деревію (*Achillea millefolium L.*), місцева назва «рибка». На всій території використовують його як кровоспинний засіб, найчастіше рану заливають соком свіжої рослини чи прикладають розім'яті листочки. У с. Новоселівці Лиманського району Донецької області на основі смальцю готують мазь з деревію, що є ефективним засобом лікування гнійних ран. Такі самі лікувальні властивості рослини відомі українцям Карпат й інших регіонів України [8, с. 85; 23, с. 329]. Часто деревій є складником трав'яних зборів, якими лікують шлункові захворювання, жіночі недуги. У науковій медицині фармакологічні властивості рослини набули значного поширення: відвар деревію застосовують при хронічних гастритах і виразці шлунка, настоянку рекомендують при стенокардії, спазмах кишок і як судинорозширювальне [10, с. 200 – 201]. Фармакологи й клініцисти серйозно зацікавилися деревієм у 30-х рр. ХХ ст., лабораторні дослідження довели, що його водяний настій

збільшує властивість згортання крові на 60%, тобто є ефективнішим, ніж розчин хлористого кальцію [3, с. 213 – 214].

Аналогічні функції має подорожник (*Plantago major L.*), подекуди його рекомендують як кровоспинний засіб. Відваром подорожника полощуть горло при ангіні. Розлади шлунка, хворобу печінки лікують горілочаними настоянками, під час захворювання органів слуху капають у вухо кілька крапель соку свіжої рослини. Сироп з неї з додаванням меду практикують як засіб від кашлю в дітей. У с. Богородичному Слов'янського району Донецької області зубний біль вгамовують прикладанням кореня подорожника в те вухо, де болить зуб. Доцільність застосування цієї сировини в народній фітотерапії на сьогодні доводить наука. Клінічні спостереження та фармакологічні дослідження свідчать про те, що сік свіжого листа рослини ефективний для лікування виразок роговиці ока, бактеріостатично діє на патогенні мікроби ранньої інфекції, гемолітичного стрептокока, палички синьо-зеленого гною, протей, кишкової палички. Сік і водяний настій листа прискорює процес лікування: очищує поверхню рани від гнойних виділень, зупиняє запальний процес і зростання грандацій [3, с. 175]. Наукова медицина застосовує насіння рослини, у якому наявні глікозид аукубін, значна кількість слизових речовин, жирна олія, камідь, білкові речовини, солі калію та кальцію [10, с. 165].

Досить поширеною є ромашка (*Matricaria chamomilla L.*), яку на всій досліджуваній території застосовують внутрішньо в разі запалення шлунково-кишкового тракту, неврозів, простудних і гінекологічних захворювань. У Слов'янському й Лиманському районах Донецької області, а також у Луганській області росте ромашка пахуча (без'язикова) (*M. discoidea D.C.*), яку застосовують як і ромашку аптечну. Доведено, що ефірна олія рослини збільшує кількість серцевих скорочень і розширює судини головного мозку, а глікозиди сприяють збільшенню кількості шлункового соку, підвищують виділення жовчі й посилюють апетит. Під час безсоння приймають порошок ромашки по 2 г через годину після їжі, компресами з

відвару лікують запалення очей, захворювання шкіри. У клініці Донецького медінституту практикують застосування настою ромашки (1-2 столові ложки на 3-4 л теплої води) для промивання кишковика (т. зв. сифонні клізми) при лікуванні хронічних (виразкових) колітів. Цілющі властивості ромашки застосовують зовнішньо для припарок, полоскань, примочок при запальних захворюваннях шкіри й слизових (екзема, чиряки, рани тощо) [10, с. 179].

Під час хвороби нирок, печінки, болю в суглобах уживають кульбабу (*Taraxacum officinale* Wigg.), початкову стадію цукрового діабету рекомендують лікувати її свіжим соком (30 крапель на 200 мл води). Для лікування авітамінозу як посилювальний і зміцнювальний засоби пропонують їсти свіжі весняні листки у вигляді салату (листя заливають холодною солоною водою та залишають на 30 хв., аби видалити гіркоту). Ефективним засобом усунування ревматичного болю вважають горілчані компреси з квітів. У науковій медицині використовують для збудження апетиту й покращення діяльності органів травлення, іноді як жовчогінне й легке послаблювальне. Корінь рослини багатий на різноманітні мінерали, а саме: глікозид тарансакцит, вуглеводи: інουλін, цукор, смолу, каучук, мінеральні солі, органічні кислоти. У листях і квітах виявлено вітаміни С і В₂, каротин, лютеїн. Молочний сік кульбаби застосовують для лікування бородавок і від укусів бджіл [10, с. 143 – 144].

Часто шкірні недуги лікують чередою (*Bidens Tripartita* L.), зовнішньо її традиційно застосовують у вигляді купелей, внутрішньо – у разі радикуліту: п'ють відвар по 1 столовій ложці тричі на день. Сік череди із соком часнику, цибулі та молочаю є ефективним засобом від бородавок. Раніше череда була маловідомою рослиною в західноєвропейських країнах, її використовували здебільшого в народній медицині Русі [21, с. 176]. Трава містить ефірну олію, дубильні речовини, каротин і вітамін С, вона є ефективним протизолотушним засобом [10, с. 216].

М'ятою перечною (*Mentha piperita* L.) лікують нервові захворювання, її також рекомендують у разі розладів шлунка. Вона є ефективним засобом

під час лікування застудних захворювань, безсоння. У досліджуваному регіоні її вживають разом з липовим цвітом, чебрецем, материнкою та іншими цілющими рослинами. Відвар листя використовують для купелей при нервовому збудженні, запаленні ясен. Дослідження хімічного складу рослини доводять раціональні народні спостереження. Ментол, який містить листя м'яти, має спазмолітичні й знеболювальні властивості, тому виправданим є її застосування від невралогічного й зубного болю, у разі запальних процесів верхніх дихальних шляхів. Розчин ментолу у валеріаново-ментоловому ефірі (валідол) приписують для лікування стенокардії [10, с. 221; 21, с. 111]. М. Носаль зазначав : «м'ятні краплі дуже популярні в народі й особливо серед жителів Волині. У деяких місцевостях Волині в селах готують традиційні, славні українські вареники із сиром, у які додають дрібно терті листочки м'яти. І смачно, по-моєму, і доцільно (околиці Дубно, Володимир-Волинська острога)» [20, с. 92]. Останнім часом наукова медицина послуговується мазями, виготовленими з витяжки м'яти для лікування ерозії шийки матки [10, с. 136].

Серед засобів лікування простудних захворювань поширеною залишається материнка (*Origanum vulgare L.*), яку вважають на всій досліджуваній території ефективною від кашлю. Материнкою (у вигляді купелей) лікують гінекологічні захворювання. М. Носаль констатував, що ця рослина дуже популярна в народі; в Україні нею не лише лікують, а й обкурюють горщики для молока, роблять з неї подушки в труну для небіжчиків, перекладають материнкою одяг, захищаючи його від молі [20, с. 99].

Під час хвороби шлунка приймають відвар пирію повзучого (*Elytrigia repens L. Nevski*), який є одним з найпроблемніших бур'янів на Слобожанщині, його ще називають «вогнем полів». Корневище рослини містить полісахарид трицитин, цукор, манит, ізатин, слизь, опропірен, органічні кислоти та їхні солі, білкові речовини, сліди ефірної олії, сапонін, каротин і вітамін С [10, с. 174]. Використовують як траву, так і корінь,

лікуючи простудні захворювання, бронхіт, хвороби печінки, нирок, здебільшого п'ють відвар тричі на день перед їжею. Зовнішньо застосовують при висипах на шкірі й набряках.

Традиційним засобом від хвороби серця визнають конвалію (*Convallaria majalis L.*), особливо квіти рослини, поширеної в листяних лісах Харківської, Луганської області, Слов'янському, Бахмутському (Серебрянський ліс) районах Донецької області. Внутрішньо вживають горілчану настойку по 10-15 крапель тричі на день. Листя й квіти містять серцеві глікозиди – конваллятоксин, солонін конвалломарин, ефірну олію, алкалоїди, органічні кислоти, аспарагін [10, с. 117]. Особливого значення конвалія набула, коли в Харківському науково-дослідному хіміко-фармацевтичному інституті з листя рослини синтезували сумарний глікозидний препарат корглікон, схожий за складом на строфантин [3, с. 134].

Аналогічну функцію має валеріана (*Valeriana stolonifera Chern.*). На європейській території колишнього СРСР росте 42 її види. У Слобідській Україні вона трапляється у вологих лісах Харківської, Донецької, Луганської, Сумської областей, найчастіше в заплавах Сіверського Дінця. Поширеною в Слов'янському, Ізюмському, Кременському, Вовчанському районах є українська (побідоносна) валеріана. Корені рослини діють заспокійливо від безсоння, нервового збудження, нервових і психічних перевтом, неврозів, неврастенії, нервовому серцебитті. Наукова медицина застосовує препарати з рослини для зменшення збудження нервової системи і як протиспазматичне, а також для розширення венозних судин серця [10, с. 61].

Схожий за своїми лікувальними властивостями на валеріану пустирник (*Leonurus quinquelobatus Gilib.*). Внутрішньо його вживають при серцевому, головному болю, безсонні. Завдяки дослідженням М. Вершиніна, Д. Яблукова та ін. пустирник набув поширення в науковій медицині, його цілющі властивості застосовують при серцево-судинних неврозах, грудній жабі, базедовій і гіпертонічній хворобах, при пороках серця, кардіосклерозі з

ознаками серцевої недостатності I-II ступенів. У середині ХХ ст. було розпочато промислове виготовлення препаратів з пустирника, сировину якого в Україні постачали з 9 областей, зокрема і з Полтавської [3, с. 191].

Як кровоспинний засіб місцеве населення використовує відвар з грициків звичайних (*Capsella bursa pastoris L.*). Народна фітотерапія пропонує цю рослину під час ускладнень із сечевиділенням, хвороб печінки й підшлункової залози, як послаблювальний засіб тощо.

Подекуди застосовують лікувальні властивості хмелю звичайного (*Humulus lupulus L.*), відвар із шишок якого рекомендують у разі неврозу, каменів у жовчному міхурі, запаленні простати. Подушку, наповнену свіжим суцвіттям хмелю, радять як засіб від безсоння. Наукова медицина пропонує препарати з хмелю як заспокійливі засоби, тому їх приймають від безсоння, нервової перевтоми. Ефірна олія хмелю – складник валокардину, який є ефективним засобом при серцево-судинних неврозах, стенокардії, вегетоневрозах і спазмах кишківника [10, с. 210].

Знаними для місцевого населення є лікувальні властивості конюшини (*Trifolium pratense L.*), відвар з якої приймають під час захворювань печінки, сечового міхура, нирок. Напар з рослини – це ефективний засіб від простудних захворювань, хронічного бронхіту, кашлюку, бронхіальної астми. Зовнішньо використовують конюшину для виготовлення компресів і припарок: у мішечки з марлі набивають траву, опускають у кріп і гарячим прикладають до хворого місця. Хворобу очей (більмо, алергію) лікують свіжим соком рослини, закапуючи його по кілька крапель у кожне око. Квіти й трава конюшини містять каротин, вітаміни С, Є, ефірну олію, глікозиди, органічні кислоти тощо. Отже, дослідження хімічного складу рослини доводять доцільність застосування її в народній фітотерапії.

Польові матеріали репрезентують інформацію про застосування в практиці самолікування українців досліджуваного регіону отруйних рослин, а саме: чистотілу, вовчих ягід, пижма звичайного, переступу, живокосту тощо.

Особливо популярним у народній фітотерапії є чистотіл (*Chelidonium majus L.*). З. Болтарович у праці «Народна медицина українців» оприявила низку українських народних назв рослини («розтопасть», «цинедонія», «путтинник», «земизово», «плодисток», «цвінталія», «бринзолія», «серуха», «бородавник», «ластовичник», «простудник», «ранник», «кривавичник») [8, с. 100]. Власне вже назва є маніфестантом його основної лікувальної функції. На Слобожанщині сік чистотілу досі часто застосовують для лікування шкіряних хвороб. Він є дієвим засобом від бородавок, така властивість рослини була відома ще стародавнім грекам [24, с. 70]. Купелі з рослини є незамінними під час простудних захворювань, подекуди від ревматичного болю застосовують купіль із чистотілу й верби. Хоч перший відомий як дуже токсична рослина, проте іноді його приймають внутрішньо, зокрема в с. Яровій Лиманського району Донецької області для профілактики онкозахворювань рекомендують пити воду з кількома краплями соку чистотілу. На Поліссі із цією метою готують напар з висушеної трави в пропорції столова ложка на склянку води, п'ють не більше однієї склянки на день [7, с. 53]. Імовірно, інформація про чистотіл як профілактичний засіб від онкозахворювань побутує серед українців під впливом медичної літератури [20, с. 237].

В офіційній медицині чистотіл привернув увагу науковців ще в ХІХ ст., коли в 1896 р. лікар Н. Денисенко вперше опублікував результати ефективного лікування витяжкою чистотілу хворих на злоякісні пухлини. У журналі «Врач» було оприлюднено дискусію щодо ефективності чистотілу під час лікування злоякісних новоутворень. Поступово про чистотіл забули, і лише в середині ХХ ст. дослідження цілющих властивостей рослини поновили. Популяризатором чистотілу в ХХ ст. був український учений, професор кафедри соціальної гігієни Харківського медичного інституту С. Томілін (1877 – 1952 рр.) [3, с. 245]. Сучасні фармакологи послуговуються народним досвідом щодо використання цієї рослини, їх спостереження довели, що сік цієї рослини, застосований за спеціальною технологією,

поліпшує діяльність шлунково-кишкового тракту, нирок, серця й нервової системи. А тому він за механізмом своєї дії не є шкідливим засобом для здоров'я, а по-особливому впливає на новоутворення, ним лікують рак шийки матки, стравоходу, шкіри тощо [2]. Отже, народні спостереження безумовно посприяли здійсненню сучасних медичних фундаментальних досліджень властивостей соку чистотілу, аби створити біологічні ліки й розробити методики лікування злоякісних пухлин. Проте висока токсичність і недостатньо з'ясований механізм дії забороняють самолікування некомпетентним особам.

У разі захворювань шкіри, ревматичного болю рекомендують використовувати відвар вовчих ягід (*Solanum dulcamara L.*), у вигляді примочок, для гоєння ран застосовують кашицю з товченого листа та ягід, внутрішньо рослину не приймають.

Як засіб від зубного болю, для лікування горла, ротової порожнини вживають відвар переступу (*Bryonia alba L.*), спиртовими настоянками лікують радикуліт, біль у суглобах. Через сильну отруйність рослини її не рекомендують для лікування внутрішніх хвороб.

Місцеве населення часто послуговується пижмом звичайним (*Tanacetum vulgare L.*), яке теж є отруйною рослиною, тому його застосовують лише у вигляді компресів під час загострення ревматизму, болю в суглобах, забиттях. Відваром із квітів і листа рослини промивають волосся, щоб позбутися лупи. Листя й квіти пижма містять ефірну олію, органічні кислоти, смолу, цукор, флавоноїди, фітонциди, танацетин, сліди алкалоїдів, дубильні речовини, фарбники, мінеральні речовини (мікроелемент марганцю тощо). У науковій медицині його застосовують як глистогінний і жовчогінний засоби. На сьогодні відомим є новий препарат, виготовлений із квітів цієї рослини – сухий екстракт, який має властивість понижувати артеріальний тиск, розширювати судини й знімати спазм. Ці ліки є ефективними при проносах і метаболізмі (кращими, ніж карболен). Екстракт не містить ефірної олії та не призводить до побічних дій [10, с. 160

– 161].

Як кровозупинний засіб відома ще й така отруйна рослина, як живокіст (сокирки польові) (*Symphytum officinale L.*). Свіжим соком коріння рослини чи порошком присипають рану, настоянками з кореня лікують ангіну, фарингіт, стоматит і зубний біль. М. Носаль зазначав, що сокирки польові застосовують у вигляді напару 20,0 г на 1 л води не більше трьох склянок на день при жовтяниці, збільшенні печінки, при загальному погіршенні стану шлунково-кишкового тракту, при хворобах сечостатевого органів [20, с. 166].

Мають застосування в народній фітотерапії й декоративні рослини, вирощені в квітниках на садибах. Зібрані матеріали свідчать про поширену лікувальну дію нагідок (*Calendula officinalis L.*). Це одна з давніх лікарських рослин, залучена до фармакопеї багатьох країн. Внутрішньо приймати горілчану настоянку нагідок рекомендують хворим на гіпертонічну хворобу, неврози, відваром рослини полощуть горло при запаленні, зовнішньо використовують горілчані компреси при ревматизмі, запарені квіти прикладають до мозолів. Бактерицидні властивості нагідок широко відомі й на інших теренах України [23, с. 329]. У науковій медицині препарати з них застосовують для лікування виразки шлунка й дванадцятипалої кишки, гастритів, хвороб печінки й жовчних протоків, серцевих захворювань, гіпертонічної хвороби в клімактеричний період, а також як заспокійливий засіб від безсоння та неврозів [10, с. 140].

Поширеною рослиною, відомою кожному українцю, є любисток (*Levisticum officinalis Koch.*). У всіх слов'ян він так само популярний; в Україні навіть оспіваний у народних піснях, як калина та явір, як горобина й береза в російському фольклорі [20, с. 196]. Назва рослини мотивована приписуваною їй властивістю привертати кохання. Ще й зараз готують відвар з любистку й дають пити тому, кого хочуть причарувати. З лікувальною метою використовують корінь, траву й насіння, перший у вигляді напару чи відвару вживають під час захворювань нирок, серця, шлунково-кишкового тракту. Для кращого росту волосся миють голову

відваром рослини. За спостереженнями М. Носаля, навіть нетривале вживання відвару коренів любистку викликає більш енергійну, але спокійну пульсацію серця, зменшує задишку, самопочуття хворого поліпшується. Чай з кореня любистку ефективно впливає на перистальтику кишкового й зменшує його вздуття [20, с. 197].

Культивують місцеві жителі й шавлію (*Salvia officinalis L.*), використовують її листя, яке збирають під час цвітіння. Застосовують її, як і в багатьох інших регіонах України [8, с. 122], у разі захворювань горла, ясен, лікують флюси, зубний біль, відварами шавлії рекомендують промивати рани. На відміну від інших регіонів у Слобідській Україні поширеними залишаються відвари шавлії на молоці.

Досить часто трапляється така поширена рослина, як «городня» чи «кучерява» м'ята (*Mentha crispa L.*). Відвар з неї є заспокійливим засобом, його часто додають до трав'яних зборів для профілактики простудних захворювань. У науковій медицині застосовують листя рослини, яке містить ефірну олію складної консистенції, а також алкалоїди, органічні кислоти, дубильні, смолисті речовини. Послугуються у вигляді настою, який є в'язучим, дезінфікуючим, протизапальним і ніжно ароматичним засобом для полоскання ротової порожнини й горла, для лікування запалення ясен, захворювань зубів (флюсів), ангіні, а також для обмивань і ванн. У 1958 р. в ЗМІ відомою була інформація про ефективне лікування шавлієвими ваннами хворих на хронічні поліартрити, радикуліти, ішіаси тощо [10, с. 224 – 225].

Отже, вирощування лікарських рослин, поширене серед місцевого населення, посідає помітне місце в народній медицині Слобідської України. Порівняно з ХІХ ст. перелік дикорослих рослин, використовуваних слобожанами для лікування різноманітних хвороб, не лише не скоротився, а навпаки збільшився. Лікуючи різноманітні хвороби відварами, настоянками, компресами, мазями, населення досліджуваного регіону послуговується цілющими властивостями місцевої флори. Покладаючись на багатовіковий досвід предків, вони часто рекомендують приймати свіжий сік рослин.

Застосування цілющих властивостей дерев, кущів та ягід.

У лікувальній практиці місцеве населення, крім лікарських трав, часто використовує цілющі властивості дерев і кущів (див. Додатки: карта №1). Серед них неабиякої популярності набули дуб, береза, осика, калина, шипшина, глід, бузина тощо.

На всій території особливо шанують дуб (*Quercus robur L.*), який завжди асоціювався із силою, здоров'ям, у давні часи його вважали житлом божества, йому наші предки приносили жертви. Нині на Слобожанщині відваром з товчених жолудів пропонують полоскати ротову порожнину в разі запалення ясен, відваром з дубової кори лікують зуби. Внутрішнє застосування дубової фітосировини трапляється значно рідше, хоч науково доведено про цукрозменшувальні властивості дубового екстракту, тому ним рекомендують лікувати легку форму цукрового діабету. Горілчаними настоянками лікують пневмонію, захворювання шкіри, виразку шлунка. В Українських Карпатах так само для лікування використовували жолуді, які сушили, подрібнювали на порошок і курили в люльці, коли боліли зуби [8, с. 103]. У науковій медицині дуб зовнішньо застосовують у вигляді 10%-го відвару з квасцями для полоскання хворих ясен, для лікування ангіни, запальних процесів ротової порожнини, для примочок. В античній Греції відвар з дубової кори вживали як в'язучий і кровоспинний засіб при кровохарканні, а також при шлунково-кишкових, ниркових і маточних кровотечах [10, с. 73 – 74].

Поширеного застосування в лікувальній практиці набула береза (*Betula pendula Roth.*), яка завжди в календарній обрядовості символізувала весну. Це дерево й дотепер залишається найбільш шанованим. На Слобожанщині поширені два різновиди, дуже схожі між собою: береза бородавчата й береза пухнаста. Першу називають плакучою за її довгі, звислі гілки, усіяні смолистими бородавочками, у берези пухнастої гілки короткі, спрямовані вгору й різні боки. Усе ще затребуваним у слобожан є

застосування березового соку, розчином з нього й молока лікують кашель, легеневі захворювання, приймають під час загальної слабкості, ревматизму, захворювань шкіри. Подекуди застосовують настойку із чаги (березового гриба), лікуючи хворобу печінки, виразку шлунка. У с. Яровій Лиманського району Донецької області березовим соком миють голову, аби не випадало волосся, як косметичний засіб його рекомендують для виведення пігментних плям на обличчі. Мазь з березових бруньок на основі вершкового масла вважають ефективним засобом від ревматичного болю, її готують у такий спосіб: змішують рівні пропорції масла й бруньок, суміш закладають у горщик, щільно закривають і, обмазавши кришку тістом, на 24 години ставлять у добре розігріту піч, через добу відціджують в окремий посуд й охолоджують у темному місці. Використовувати таку мазь бажано на ніч. Під час простудних захворювань застосовують купелі з березового листя, запарене листя прикладають як компрес при радикуліті. У науковій медицині відвар з бруньок відомий як сечогінний і жовчогінний засіб, настій з листя є ефективним сечогінним засобом і при гіпо- й авітамінозах [10, с. 50 – 51].

У народній фітотерапії загальновідомими є цілющі властивості каштана (*Aesculus hippocastanum* L.). У разі серцевих захворювань рекомендують горілчану настойку (50 г горіхів залити 500 мл. горілки, настоювати 7 днів, приймати тричі на день перед їжею). Лікуючи варикозне розширення судин, прикладають до хворого місця запарене опале листя. Із зелених шкуринок горіха готують спиртову настойку, якою лікують ревматизм, біль у суглобах. Слобожани вірять, аби краще спалося, треба взяти 3, 7 чи 9 горіхів і кинути під ліжко. Листя рослини містить флавоноїд кверцетин, каротиноїд, лютен тощо, квіти – флавоноїд, кверцитрин і пектинові речовини, а плоди – флавоноїди, вітамін Є, жирну олію (6,45%), дубильні речовини й крохмаль (49,5%). Каштан слугував сировиною для препаратів ескузану й есфлазиду, які рекомендують при варикозному розширенні вен, геморої, тромбофлебітах, при порушенні резистентності й проникливості капілярів [10, с. 102].

У народній медицині регіону помітне місце посідає сосна (*Pinus silvestris L.*). Як внутрішнє від простудних захворювань, запаленні легенів уживають варення із соснових шишок. Купелі з хвої є ефективним засобом від безсоння, ревматизму, болю в суглобах (с. Оскіл Ізюмського району). Такий спосіб лікування зафіксовано й в інших регіонах України [8, с. 107]. Від зубного болю рекомендують живицю, яку кладуть у дупло зуба. Лікувальні властивості сосни, зокрема хвої, були відомі ще за давньоруських часів, руські лічці приписували її від цинги [5, с. 60]. Це дерево містить чимало різноманітних речовин: живицю (терпентин), ефірну олію та смоляні кислоти. Бруньки – смолу, ефірну олію, дубильні й гіркі речовини, вітамін С, крохмаль, мінеральні солі. Зимова хвоя сосни багата на вітаміни С, К, Є, каротин, дубильні речовини, а також вона містить ефірну олію, у складі якої наявні пінен, лімонен, борнеол тощо. У науковій медицині сосна має значущість саме завдяки хвої, з якої виготовляють різноманітні відвари й настої. Поширеним є хвойний екстракт для так званих соснових (хвойних) ванн, який практикують для лікування функційних захворювань нервової та серцево-судинної систем, а також у разі захворювань суглобів [10, с. 183 – 185].

Відомою лікарською рослиною залишається вільха чорна (*Alnus glutinosa L.*), про в'язучі властивості її кори знали наші предки ще в Русі. На території Слобідської України вона переважно росте на берегах річок й озер. Вільхові шишки й кора містять значну кількість дубильних речовин (таніну, галову кислоту). У народній медицині краю й дотепер готують відвари із шишок і молоді кори рослини для лікування захворювань шлунково-кишкового тракту. Купелі зі свіжого листя вільхи рекомендують при ревматизмі, хворобах шкіри. Нині в науковій медицині препарати з вільхи застосовують як в'язучий засіб при гострих і хронічних захворюваннях кишківника. У Грузії з вільхи виготовляють сухий екстракт тхемеліні, який так само вживають для лікування шлунково-кишкових захворювань [10, с. 145]. Її застосовують для отримання активованого вугілля «карболену», яке

є абсорбуючим засобом при диспенсії, метеоризмі, харчових інтоксикаціях, отруєнні алкоголем, солями важких металів [3, с. 159].

Подекуди пропонують у зелолікуванні використовувати ліщину (*Corylus avellana L.*) – «лісовий горіх». Вона зрідка трапляється в лісах Слобожанщини, а тому етномедицина нею майже не послуговується. Лікувальні властивості листя й кори рослини є такими ж, як і у вільхи. Горіхи ліщини з медом пропонують уживати під час гіпертонії, хвороб нирок. Для лікування екземи й інших шкіряних захворювань у науковій медицині застосовують розчин з деревини, який отримують способом перегонки («рідина Л-2 Лісова»). Лишаї та пігментні п'ятна змащують горіховою олією [10, с. 151].

Під час польових досліджень як лікувальний засіб у місцевого населення зафіксовано горіх волоський (*Juglans regia L.*). Внутрішньо його вживають як глистогінний засіб: 1 ст. ложку листя заливають 200 мл кропу, настоюють 2 години і приймають по одній чайній ложці тричі на день. Із 22-ох зелених горіхів, зірваних на Івана Купала, готують горілчану настойку, якою лікують ревматизм, біль у суглобах. У с. Очеретині Олександрівського району Донецької області незрілими сушененими горіхами лікують виразку шлунка, розтовчене свіже листя прикладають до фурункулів. Для убезпечення від молі листя горіха підвішують у кімнаті чи кладуть у шафи з одягом. Як це не виглядає дивним, але лише останнім часом наукова медицина почала акцентувати на цілющих властивостях цієї рослини. Її листя містить значну кількість вітамінів С, В, Р, каротину, гідроюглону, дубильні речовини, фітонциди, ефірну олію [10, с. 149].

Зафіксовано також випадки застосування з лікувальною метою інших дерев. Наприклад, у с. Золотих Прудах Олександрівського району Донецької області під час хвороби нирок приймають відвар з бруньок тополі (*Populus*), вона росте на берегах річок, заливних луках і в лісах Слобідської України. Для лікування використовують бруньки, які містять ефірну олію (0,7%), смолу, віск, камедь, яблучну й галову кислоти, глікозиди популіну й

саліцину, мінеральні солі й фарбники. Цілющі властивості бруньок застосовують у вигляді мазі й спиртової настоянки як зовнішній пом'якшувальний, охолоджувальний, знеболювальний і ранозаживлювальний засоби при опіках, ранах, виразках, захворюваннях суглобів, подагрі, свербіжу шкіри та її запаленнях, при геморої, радикуліті, а також як засіб покращення росту волосся. Чай з гілочок верби (*Salix L.*) дають пити хворим на подагру. Настояними на керосині квітами акації (*Robinia pseudoacacia L.*) розтирають хворі суглоби.

На сьогодні надзвичайно популярною є обліпіха (*Hippophae rhamnides L.*), оскільки вважають, що її ягоди підвищують імунітет. На території Слобожанщини рідко вирощують рослину в садках або біля подвір'я. Обліпіху рекомендують для лікування захворювань печінки, гіпертонії, кишково-шлункових захворювань, відваром листя рослини лікують ревматизм, подагру. Плоди містять значну кількість провітаміну А, вітаміни Є, С, В₁, В₂, фолієву кислоту й вітамін F, який регулює обмін речовин шкіри, а також жирну олію, цукор, дубильні та інші речовини. Насіння плодів рослини містять жирну олію, вітаміни В₁, В₂, Є та каротин, у листі наявний вітамін С (до 370 мг%) і дубильні речовини, у деревині гілок знаходиться до 10% дубильних речовин. У науковій медицині застосовують обліпіхову олію (у якій є вітамін Є, каротин тощо) при опіках, для профілактики променевого ушкодження шкіри, при лікуванні пухлин, спричинених рентгеноопромінуванням [10, с. 142].

Неабиякого поширення серед місцевого населення набула шипшина (*Rosa cinnamomea L.*), яка росте майже на всій території Слобожанщини, крім густих лісів і боліт, особливо – у східних, південних і південно-східних регіонах краю (стєпова й лісо-стєпова зони). В Україні відомі понад 40 видів шипшини, частіше трапляється в регіоні шипшина звичайна (*Rosa caninal*), її ягоди є природним концентратом багатьох вітамінів, зокрема С, В₂, Р, РР₁, К, каротину тощо. У лікувальній практиці місцеве населення, крім плодів, використовує квіти й коріння рослини, з ягід готують відвари, які приймають

під час хвороб нирок, печінки, виразках шлунка, головного болю тощо. Узвичасними є законсервовані плоди: компоти й варення, з пелюсток квітів готують відвар для лікування хвороб очей, з коріння шипшини роблять відвари, які рекомендують при паралічах, для виведення каменів з нирок і жовчного міхура. За кількістю та різноманітністю вітамінів шипшина значно багатша за інші рослини, зокрема вітаміна С у її плодах удесятеро більше, ніж у чорній смородині, у 50 разів більше, ніж у лимонах і в сто разів більше, ніж у яблуках. Один-три плоди шипшини – це достатня добова норма вітаміну С для дорослої людини [3, с. 257].

У Харкові) із шипшини виробляють загальновідомий препарат «Холосас», яким лікують хронічні захворювання печінки й жовчних протоків. Відомий український лікар-фітотерапевт М. Носаль констатував: «Серед народу популярна також настойка із плодів шипшини на горілці. Її готують так: 1 склянку підсушених (якщо свіжі) або дрібно порізаних (якщо сухі) плодів шипшини змішують із 1-1,5 склянками цукру-піску, заливають 3 склянками 70⁰ горілки, ставлять на 5 днів проти сонця; на 6-й день доливають ще 3 склянки 40⁰ горілки й знову ставлять під сонячні промені на 5 днів; на 10 день проціджують, віджимаючи злегка від плодів. П'ють по одній горілочній чарці (грамів 15) два рази в день, після їжі» [20, с. 120].

Важливе місце в лікувальній практиці місцевого населення посідає глід (*Crataegus monogina Jach.*), відомо майже 250 його різновидів, значна частина яких має лікувальні властивості, тому цю рослину застосовують у медицині. В Україні трапляється понад 25 видів глоду: український, колючий, одноматочний, п'ятиматочковий тощо. Плоди збирають після перших заморозків і споживають у свіжому вигляді, готують компоти, варення, з квітів виготовляють горілчану настойку, яку приймають по 1 ст. ложці тричі на день до їжі в разі гіпертонічної хвороби, серцевих захворювань. Проте здебільшого поширеними є відвари з плодів і квітів глоду, куди додають в рівних пропорціях шипшину, материнку, липовий цвіт тощо. Глід є інгредієнтом препарату кратемону, його плоди використовують

у вигляді настойки, яка порівняно зі свіжим чаєм є фізіологічно ефективнішою в разі лікування початкового атеросклерозу мозку, гіпертонії. С. Томілін довів ефективність лікування глодом і констатував, що глід посилює силу серцевих скорочень і стабілізує артеріальний тиск, знижує збудження нервової системи [10, с. 56]. М. Носаль запропонував такий рецепт: «Напар із 3 столових ложок квітів на 3 склянки кропу, по 1 склянці тричі в день приймають при серцевих захворюваннях, особливо під час застуди або при сильних нервових потрясіннях (дають і дітям відповідно в зменшених дозах), при запамороченнях і «ударі» (приплив крові до голови, при так званому «запамороченні» голови, при ядусі, спричиненій серцевими недугами, при неврозі серця, при клімактерії, що розпочинається. Настоянку з глоду готують так: сік свіжих квітів глоду змішують з подвійною кількістю 90⁰ спирту й настоюють 15 днів. Приймають 3 рази на день по 40 крапель на столовій ложці води» [20, с. 246].

Для лікування захворювань верхніх дихальних шляхів, туберкульозу легенів, пневмонії, ангіни застосовують бузину (*Sambucus nigra L.*), яка трапляється на всій території України. Вона росте і в селах, і в містах Слобідської України. На південно-східних теренах, крім бузини чорної, відома бузина трав'яниста (*S. ebulus L.*). Схожі властивості рослини часто використовують в інших регіонах України [8, с. 105]. На всій досліджуваній території з ягід готують відвари, які вживають, лікуючи простудні захворювання, цукровий діабет, хронічну втому лікують бузиновим медом із квітів рослини. З молодих пагонів, проварених у молоці, готують компреси й прикладають на опіки, фурункули. Досі місцеве населення пам'ятає повір'я, що під кущем бузини нечистий сидить. Бузину не можна ламати, бо будеш хворіти, «болітимуть руки».

Наукова медицина рекомендує вживати лікарські препарати з бузини під час простудних захворювань, хронічних бронхітів, ангіни, хронічного циститу, невралгії. Квіти рослини містять ефірну олію, дубильні речовини, глікозид, холін, вітамін С, різноманітні органічні кислоти, а також стероїдний

гормон, який як стимулятор діє на залози внутрішньої секреції. Найчастіше квіти бузини застосовують як легкий потогінний, жарознижувальний, сечогінний і кровечищувальний засоби [20, с. 129].

Тископонижувальним засобом є ягоди калини (*Viburnum opulus L.*), яка росте в лісах, заплавах річок Харківської, Донецької, Луганської, Сумської та Полтавської областей. Основним призначенням рослини є лікування кашлю, простудних захворювань. Здебільшого споживають її в сирому вигляді з додаванням меду чи цукру, корисна вона при неврозах, носових кровотечах. Калиною послуговуються як ефективним косметичним засобом: зі свіжих ягід роблять маски на обличчя. Відвар кори калини приймають у разі хвороб нирок, ним лікують золотуху. Лікувальні властивості цієї рослини були поширені на всій території України, ягоди калини вживають сушеними й настояними на цукрі [23, с. 333]. Сучасна наукова медицина для виготовлення препаратів використовує квіти, плоди й кору. Остання містить глікозид вибурнін, солі, дубильні й смолоподібні речовини, плоди – до 32% цукру, дубильні речовини, органічні кислоти й вітамін С. З'ясовано, що ягоди сприяють посиленому скороченню серця та виділенню сечі. У Рівненській області при виразковій хворобі, гастритах, колітах і запорах споживають за 30 хв. до їжі по столовій ложці свіжих ягід 3-4 рази на день із цукром або без нього [10, с. 97].

Про лікувальні властивості барбарису (*Berberis vulgaris L.*) відомо ще з давніх часів, його використовували на території Індії та Єгипту. В Україні він трапляється в лісових і лісо-степових зонах. Місцеве населення добре обізнане з протизапальними властивостями цієї рослини, корінню якого притаманна кровозупинна властивість, а відвар з неї рекомендують для лікування жовчнокам'яної хвороби, туберкульозу, захворювань матки. У науковій медицині застосовують як кровоспинний засіб. Практично доведено, що 5% настоянка з листя барбарису, препарат берберин, ефективно діє при хронічних холециститах, гепатитах і холангіогенатитах без підвищеної температури, при дискінезії жовчних протоків і жовчнокам'яної

хвороби, не ускладненої жовтухою. Для виготовлення препаратів з барабарису використовують плоди, листя, кору й коріння [10, с. 46 – 47].

Значно рідше місцева фітотерапія послуговується лісовими ягодами, що можна пояснити незначною кількістю лісів у досліджуваному регіоні. Неабиякі лікувальні властивості визнають за суницею (*Fragaria vesca*), яка є допоміжною в разі простудних захворювань, бронхіальної астми, жіночих недуг. Свіжий сік рослини п'ють при жовчно-кам'яній хворобі, чай з листя суниці є ефективним тонізувальним засобом. Цілющі властивості рослини знані в усіх регіонах України, суницю вживають як вітамінні загальнозміцнювальні засоби й у вигляді настойки «суничення» як потогінне й для зниження температури [23, с. 329]. М. Носаль зауважував: «При читанні переліку хвороб, які лікують ягодами й листами, а також цілими стеблами суниці, зібраними під час цвітіння, у читача мимоволі виникає питання чому ж так корисна суниця? Відповіддю на таке питання певною мірою може служити ознайомлення з багатим хімічним складом, який має безвинна дика ароматна ягода. Як свідчить ряд джерел, у складі суниці насамперед відомі: 1) багато натронів і кислот (яблучна, лимонна, хінна); 2) дубільні речовини; 3) саліцил; 4) пігменти або барвники; 5) летучі мастила; 6) цукри й, нарешті 7) вітаміни, особливо вітамін С. З усіх відомих мені дикоростучих лікарських рослин я не знаю багатшої, мабуть, по хімічному складу рослини, ніж наша суниця. У суниці, я певен, є й інші, ще не вивчені лікувальні речовини. От чому вона така корисна» [20, с. 57]. Лікарі рекомендують уживати суницю як потогінний і сечогінний засіб, чай із суниці – від подагри, сік ягід застосовують зовнішньо при екземах, невеликих ранах, косметичним засобом слугує настоянка з листя рослини [10, с. 89 – 90].

Малину (*Rosaceae*) в Україні вважають перевіреним засобом для лікування простудних захворювань. Мешканці Слобідської України застосовують її ягоди як свіжими, так й у вигляді компотів, варень. Вважають, що таку ж лікувальну дію має чай з її гілок і листя, який

уживають не рідше, ніж ягоди. У науковій медицині застосовують лише сушені плоди, які містять цукрові речовини, незначну кількість ефірної олії, органічні кислоти (лимонну, яблучну, саліцилову тощо), слиз, вітамін С, сліди вітамінів групи В, каротин, дубильні речовини й фарбники. Настій з листя рослини п'ють при шкіряних захворюваннях, ним полощуть горло при ангіні [10, с. 130].

Чимало недуг лікують також ожиною (*Rubus caesius L.*), яка має багато різновидів. Вона росте в лісах, на лісових галявинах, у хашах, на берегах річок, порослих чагарниками, над ярами. Ожина росте скрізь в Україні, на території Слобідської України трапляється лише ожина сиза. Звичайно, що вона, порівняно з малиною, не має такого поширеного застосування серед місцевого населення. Слобожани використовують квіти, ягоди, листя, гілки ожини: відвар із квітів п'ють для лікування шлункових розладів, чай з гілок полегшує простудний стан, свіжі ягоди рекомендують у разі загальної слабкості. Слушними є спостереження М. Носаля: «Особисто я з успіхом послуговував листи ожини теж для зовнішнього лікування запалення шкіри при екземі, а також при лишаях, грибках і т.п., але не одну ожину, а в суміші із квітами насідків, травою хвоща, пелюстками садової троянди (які звичайно беруть на варення), травою вербени і дубовою корою. Усі інгредієнти беруть у рівних частинах і заливши холодною водою варять протягом 15 хвилин» [20, с. 123].

На карті №1 «Види рослинних засобів лікування та їх поширення в період середини ХХ – початку ХХІ ст. (за польовими матеріалами автора)» окреслено застосування цілющих властивостей рослинних засобів лікування. Якщо цілющі властивості дикорослих трав і ягід мешканці Слобожанщини використовують на всій території, то для лікування хвороб цілющими властивостями дерев послуговуються в Слов'янському, Лиманському, Ізюмському, Чугуївському, Валківському, Балакліївському, Кременському й Зміївському районах.

Використання цілющих властивостей овочів, зернових і технічних культур.

У народній медицині східнослов'янських народів, як зазначала З. Болтарович, крім дикорослих лікарських трав, часто застосовували харчові рослини [8, с. 112], що є однією з особливостей народної медицини. Усю цю сировину, на думку дослідниці, було залучено до практики народного лікування на підставі емпіричного досвіду [8, с. 112].

Крім поширеного застосування дикорослих лікарських трав, сучасній етномедицині населення Слобідської України також притаманним є використання в лікувальній практиці харчових рослин, чимало з яких вважають універсальними засобами від найрізноманітніших захворювань, інші використовують для лікування конкретних недуг.

Універсальною рослиною залишається часник (*Allium sativum L.*), який населення Слобідської України застосовує від багатьох хвороб: від кашлю п'ють тепле молоко із часником, під час зубного болю потовчений часник кладуть у дупло зуба чи порізані шматочки прикладають до ясен. Як глистогінний засіб використовують сік рослини, для профілактики простудних захворювань рекомендують уживати кілька зубків щоденно, натиранням часником хворого місця лікують бородавки, «ячмінь». Так само лікують головний біль, натираючи скроні й потилицю шматочками часнику.

Речовини, які містяться в лушпинні цибулі й зубках часнику, як довів Б. Токін, не лише згубно діють на мікроби, тобто мають протигнілісну дію, а й на хвороботворні грибки, глисти. Науково доведено, що фітонциди часнику розширюють судини, нормалізують в організмі обмін речовин, сприяють виведенню з організму холестерину, поліпшують роботу серця, печінки [25]. Тому є зрозумілим раціональна підстава використання місцевим населенням цієї рослини з лікувальною та профілактичною метою. Різноманітне застосування серед мешканців регіону має цибуля (*Allium cepa L.*), відома як

засіб дезінфекції дихальних шляхів, її вживають як у сирому, так і в печеному чи вареному варіантах. Під час головного болю натирають горло і скроні свіжерозрізаною цибулею, від безсоння рекомендують перед сном з'їсти свіжу цибулину. У с. Богородичному Слов'янського району від кашлю застосовують відвар цибулі з часником (на 1 л молока додають 10 цибулин і 1 голівку часнику, кип'ятять 10-15 хв., п'ють по 1 столовій ложці кожну годину впродовж дня). Серцевину цибулі в разі зубного болю кладуть у дупло зуба, печену цибулю прикладають до фурункулів, розчин соку цибулі з медом є ефективним від нежитю. Для інгаляції використовують шкаралупу, а вимочивши її в оцеті, прикладають до мозолів, від облісіння в шкіру голови втирають сік цибулі.

У науковій медицині цибуля набула широкого застосування, оскільки вона містить ефірну олію, різноманітні цукри, інулін, азотисті речовини, флавоноїди, фітії, вітаміни С і В, каротин і фітонциди. Існує чимало інформаційних повідомлень медиків про лікування фітонцидами цибулі: хронічні дизентерії – зеленою цибулею, протозойні коліти – клізмами; туберкульоз легенів, хронічні танзиліти в дітей – соком цибулі, лікування ангіни – інгаляціями фітонцидами цибулі, якими так само лікують катари верхніх дихальних шляхів тощо [10, с. 124 – 125].

Серед городних культур у місцевого населення пріоритетною залишається картопля (*Solanum euberosa L.*). Так, наприклад, соком свіжої картоплі лікують виразку шлунка. Аби позбутися бородавок, натирають їх шматочками свіжої картоплі. На всій території з неї роблять своєрідні інгаляції, тобто дихають, накрившись з головою над каструлею з вареною картоплею, коли болить горло чи наявний бронхіт. Товчену картоплю з гірчицею застосовують як зігрівальні компреси під час болю в грудях, суглобах і лікування радикуліту. Сік картоплі із червоною шкіринкою рекомендують уживати для лікування цукрового діабету. Різноманітним було використання картоплі й на Поділлі [23, с. 331] та Закарпатті [7, с. 72]. Чимало лікарів рекомендують хворим на ниркові й серцеві набряки з'їдати

картоплю без солі (пюре, смажену й особливо запечену або варену зі шкуринкою) до 1 кг на добу. Лікарі приписують таким хворим молочно-картопляну дієту: 1л молока, 1 кг запеченої картоплі й 100 г цукру на добу впродовж 3-4 днів [10, с. 97].

Такими ж є засоби застосування капусти (*Brassica oleracea L.*). Свіже листя прикладають до чола і скроні від головного болю, так само лікують ангіну в с. Черкаському Слов'янського району Донецької області. Листя разом з яечним білком використовують при опіках, прикладаючи до хворого місця. Соком свіжої капусти, червоного буряку й меду лікують запалення легенів, подекуди сік п'ють в разі туберкульозу. Здавна лікарі рекомендували споживати капусту хворим на цингу і як легкий послаблювальний засіб. На Слобожанщині свіже листя капусти застосовують для лікування гнійних ран, фурункулів, подекуди до виразок й опіків прикладають подрібнене листя, змішане з яечним білком, або ці місця змащують соком кислої капусти.

Зафіксовано використання в сучасній лікувальній практиці червоного буряку, знаного як тискознижувального засобу. Буряковим квасом лікують шлункові захворювання. Розчин із соків моркви (*Daucus satvas Roehl.*), буряку й чорної редьки п'ють при легеневих захворюваннях. За хімічним складом редька містить ефірну олію, органічні сполуки сірки, холін, аденін, вітамін С і А, чимало мінеральних солей калію, натрію, кальцію, магнію, заліза, фосфору, сірки, хлору, йоду, бромю та інших речовин. О. Губергриц і М. Соломченко зауважували, що експериментально доведеною є сечогінна й жовчогінна дія соку редьки. Клінічні спостереження підтверджують жовчогінну дію редьки при холангіогенатах, холециститах, а також жовчокам'яній хворобі. Редьку застосовують також при захворюваннях печінки й жовчних протоків [10, с. 175]. Подекуди як косметичний засіб рекомендують від ластовиння горілчану настоянку з насіння та плоду редьки.

Туберкульоз лікують соком буряку, моркви з додаванням меду й горілки в рівних пропорціях. Для покращення зору п'ють сік моркви, іноді разом з медом (1:1) його вживають від простудних захворювань. При

обмороженні до ураженого місця прикладають терту моркву, відвар з її листя п'ють для лікування цукрового діабету. Багата на вітаміни С, В₁, В₂, В₁₂, Д, К, Р тощо, каротин, фолієву кислоту, морква особливо корисна дітям. У південній частині Слобожанщини (Лиманський, Слов'янський, Ізюмський, Рубіжанський райони) на сухих луках трапляється дика морква (*D. Carotal*), листя й коріння якої містять олію особливого складу, її потовчене насіння вживають для покращення травлення і як вітрогонне, протиглистовий і послаблювальний засоби. Травники рекомендують уживати насіння при ниркокам'яній і сечокам'яній хворобах у вигляді настойки з однієї столової ложки насіння та склянки кропу, настоювану протягом доби, а потім вживають тричі на день. Хворим на туберкульоз, геморой, запори рекомендують споживати варену моркву.

Відомі випадки застосування інших овочевих культур, зокрема в с. Дронівці Бахмутського району Донецької області від облісіння втирають у голову сік свіжих помідорів. Під час запалення легенів прикладають компреси зі свіжих огірків, а перекип'яченим соком (який треба приймати після заходу сонця) у с. Миколаївці Слов'янського району Донецької області лікують жовтуху. Ефективним засобом від безсоння вважають сік із свіжих кабачків.

Досить поширеним є зовнішнє застосування хрону, гірчиці, гірконого перцю. Для лікування ревматизму третій хрін прикладають до хворого місця, схожим дієвим засобом є гіркий перець, як потогінне його вживають у разі простудних захворювань. Чорною редькою (*Raphanus sativus L.*) з медом рекомендують лікувати кашель: вирізавши середину редьки, в отвір кладуть кілька ложок меду й на добу залишають у прохолодному місці; утворений розчин приймають внутрішньо по 1 столовій ложці перед їжею.

Найчастіше в лікувальній практиці серед зернових культур застосовують овес (*Avena sativa L.*), його відварами лікують шлункові хвороби. У с. Беззаботівці Олександрівського району Донецької області відвар вівсяного лушпиння пропонують пити хворим на цукровий діабет,

його вживають під час простудних захворювань, кашлю. Мішечки з вівсом підкладають тяжко хворим для профілактики пролежнів. За спостереженнями З. Болтарович, на Бойківщині універсальним засобом від багатьох недуг був саме овес [7, с. 73], а на Поділлі купіль у виварах вівсяної соломи була приписом для лікування рахіту в дітей [23, с. 332]. Сприятливе поєднання в рослині вітаміну В₃ та інших компонентів дає змогу застосовувати овес і його продукти у вигляді відварів, супів, каш для лікування діатезу в дітей, хронічного дерматиту, екзем, хвороб шкіри. «При каменях нирок з міцного відвару вівсяної соломи роблять обклади (компреси) і припарки як засіб, що розігріває, розширює сечоводи й полегшує проходження каменів» [10, с. 180]. Для сучасної наукової медицини поширеним явищем є впровадження до медичної практики фармакологічних властивостей вівса, який завжди був затребуваною рослиною в народній медицині. Шлункові захворювання слобожани лікують висівками, запареними молоком, запалення лімфатичних залоз знімають зігрівальними компресами з них.

Серед бобових значне місце в народній фітотерапії посідає квасоля (*Phaseolus vulgaris L.*). Ефективним засобом для лікування цукрового діабету є відвар з лушпиння рослини. Терту варену квасоллю прикладають до бородавок. У науковій медицині застосовують препарати з квасолі при цукровому діабеті, властивість знижувати рівень цукру в крові відварами з лушпиння було експериментально доведено в 1930 р., пізніше підтверджено на кафедрі фармакології Київського медичного інституту. Виявилося, що під впливом екстракту з лушпиння квасолі рівень цукру в крові падає на 30-40% упродовж 10 годин [10, с. 203 – 204].

Слобожани використовують цілющі властивості кукурудзи (*Zea mays L.*). З лікувальною метою застосовують пучки стовпчиків з приймочками (слобожани їх називають «рильцями» або «кукурудзяним волоссям»), якими запасуються під час збирання й очищення качанів. На всій досліджуваній території для лікування захворювань печінки, нирок споживають відвар з кукурудзяних рилець тричі на день по 100-150 мл до їжі. Препарати з рилець

(настої, відвари, екстракти) приймають як сечогінні й жовчогінні засоби при захворюваннях серця, нирок, печінки й жовчних протоків (гострий гепатит). Рильця кукурудзи покращують згортання крові (збільшують вміст у ній протромбіну й тромбоцитів), тому їх вважають кровоспинним засобом [10, с. 113 – 114]. Подекуди відвари рилець рекомендують пити вагітним жінкам.

Зубний біль часто вгамовують відваром коріння соняшника (*Helianthus annuus L.*). Двотижневою горілчаною настойкою з пелюсток рослини лікують запалення легенів, у разі жовчокам'яної хвороби п'ють соняшникову олію по 1-2 ст. ложці натщесерце, за такого діагнозу рекомендують відвар із квітів гарбуза (*Cucurbita pepo L.*). Сік свіжого гарбуза вживають для лікування захворювань печінки, нирок, серця, а гарбузове насіння відоме як глистогінний засіб.

Серед городніх культур ефективною, як доводить народна медицина, є петрушка (*Petroselinum sativum Hoff.*), листя й корінь якої вживають як свіжими, так і сушеними. Науково доведено, що петрушка має сильні спазмолітичні й сечогінні властивості, вона підвищує апетит, поліпшує травлення, відваром з її коріння лікують печінку, нирки, водянку. Давно відомо й про косметичні властивості петрушки: з кашиці листя рослини роблять маски, аби позбутися пігментних п'ятен, сік кореня допомагає від запалення очей. З лікувальною метою застосовують відвар з плодів кропу городнього (*Anethum graveolens L.*), який рекомендують уживати для поліпшення травлення, підвищення апетиту, під час захворювання легенів.

Отже, овочі, зернові й технічні культури посідають значне місце в практиці народного лікування населення Слобідської України. Схожа лікувальна ефективність низки рослин на досліджуваній території вможливує виокремлення регіональної специфіки, що полягає як у різноманітності місцевих лікарських формах, так і в усвідомленні своєрідності народної ботаніки. Водночас надзвичайно широкий спектр їх застосування охоплює майже повну номенклатуру захворювань різної етіології.

Лікувальні засоби тваринного походження.

Зібрані матеріали під час польових досліджень засвідчують неабияке поширення в лікувальній практиці місцевого населення продуктів домашніх тварин, птахів, риб, комах та інших тваринних організмів, зокрема це можна пояснити багатовіковим досвідом вивчення їх дії на організм людини. З іншого боку, підвалинами знань з народної медицини все ще залишаються різноманітні уявлення про життя і смерть, про здоров'я та хворобу. Тут, як і в інших народних засобах лікування, має вияв поєднання ірраціональних і раціональних засобів.

Раціональним є лікування молоком і молочними продуктами (див. Додатки: карта №2), які посідають значуще місце в народній дієтології; численні факти засвідчують ефективність і популярність їх для лікування багатьох недуг. Гаряче кип'ячене молоко, часто з іншими компонентами: овечим лосем, смальцем, часником, медом, – загальновідомі засоби лікування простудних захворювань, кашлю, болю горла тощо. З'ясовано лікувальний ефект розчину молока з рослинними інгредієнтами, зокрема від бронхіту вживають молоко із шавлією, у разі головного болю рекомендують відвар спориша на молоці, від безсоння корисно пити гаряче молоко з медом, молоко зі смальцем є ефективним засобом від бронхіту, гарячими молочними компресами лікують радикуліт, біль у суглобах.

Слобожани все ще часто застосовують кисле молоко, яке прикладають як компрес до гнійних ран. Результативним засобом лікування рожі вважають компреси з кислого молока й скипидару. Обкладання спини гарячим сиром у с. Званівці Бахмутського району лікують запалення легенів, такі ж лікувальні властивості молока відомі у всіх регіонах України [7, с. 78 – 79]. Опіки змащують сметаною, у с. Зеленій Долині Бахмутського району Донецької області з рівних пропорцій сметани, олії та яєчного жовтка виготовляють мазь, яку прикладають до ураженого місця. Зафіксовано особливі рецепти використання коров'ячого масла, зокрема в м. Миколаївці

Слов'янського району Донецької області дитячий діатез лікують маслом, у якому просмажують барвінок, від малокров'я вживають у рівних пропорціях масло, смалець і мед, запиваючи теплим молоком, топленим маслом змазують груди при кашлі.

Поширеними в народному лікуванні залишаються тваринні жири: свинячий, овечий, козячий, гусячий. Свинячий несолений жир застосовують для лікування легенів, натираючи ним груди й спину. Внутрішнє сало («здір») додають до гарячого молока, яке п'ють від кашлю й бронхіту. Для гоєння ран до смальцю додають товчений часник чи цибулю. У разі ангіни вживають овечий жир з медом, біль у горлі, легеневі захворювання лікують козячим жиром з медом, розтирають хворого жирами під час простудних захворювань. Від зубного болю традиційним лікувальним засобом є сало, невеличкий шматочок якого прикладають до зуба.

Подекуди для лікування практикують органотерапію, що зберігає залишки притаманного багатьом етносам з давніх-давен культу тварин, витоки якого сягають тотемізму. Відомо, що на ранніх стадіях розвитку людства зв'язок релігії та медицини був настільки щільним, що іноді важко розмежувати релігійні обряди й лікувальні дії. Це, насамперед, стосується жертвоприношень: жертвовну тварину, її кров та інші органи вважали лікувальними засобами, які хоч і значно рідше, але й дотепер побутують у практиці народного самолікування, зберігаючи залишки давніх світоглядних уявлень, зокрема використання жовчі, ефект якої визнає й наукова медицина. Так, у с. Бурбулатовому Близнюківського району Харківської області хворобу печінки рекомендують лікувати жовчю щойно зарізаної курки, поширеним є зовнішнє застосування тваринної жовчі в разі опіків. Подекуди під час лікування окремих хвороб використовують кров. У с. Семиланному Барвінківського району шлункові розлади лікують відваром з 10 овечих кісток, додаючи до нього кров вівці й молоко кози; коров'ячим молоком, змішаним з кров'ю горобця, лікують кашлюк.

Лікувальні властивості, за народними уявленнями, притаманні й

риб'ячим органам. М'ясо сирі риби прикладають до ран, терту луску рекомендують для лікування псоріазу, а сушеними нутрощами обкурюють хворого на вроки. Елементи магії зафіксовано й в інших засобах органотерапії. Так, аби позбутися розладу шлунка потрібно пожувати чи випити порошок зі шкіри шлунка курки.

Яскравою ілюстрацією залишків давніх культур є лікування туберкульозу в с. Званівці Бахмутського району Донецької області, де ще пам'ятають, як хвору дитину обкутували нутрощами щойно зарізаного бика чи корови, щільно вкривали чимось теплим. Усе це робили ввечері, на наступний день до схід сонця дитину несли до річки, а після сходу її приносили додому відпочивати.

Кашель, бронхіт лікують гарячим молоком з медом, який рекомендують і породіллі для збільшення кількості грудного молока. Соком цибулі з медом закачують хворі вуха, намазане медом листя капусти чи подорожника прикладають до фурункулів, гнійних ран. Таку ж функцію виконують медові коржі (тісто, замішане на меду). З лікувальною метою надзвичайно поширеним є вживання меду як у чистому вигляді, так і в різноманітних розчинах з водою, молоком, горілкою, соками, трав'яними відварами, жирами. Наукова медицина довела бактерицидні властивості меду, його корисну дію на організм людини. Мед містить глюкозу, мінеральні солі, органічні кислоти й інші потрібні речовини, чим і пояснюють його ефективність під час лікування багатьох недуг. Як лікарським засобом послуговуються прополісом, бактерицидні, протизапальні, антитоксичні властивості якого добре знані в народній медицині. Спиртову настойку в співвідношенні 1:5 пропонують для лікування виразки шлунка; примочки з прополісу прикладають до ран, а також у дупло хворого зуба, віск застосовують як зігрівальний компрес під час ревматичного болю, радикуліту.

З-поміж інших продуктів тваринного походження в народному лікуванні рекомендують споживати яйця від шлункових розладів. Так само

як і в інших регіонах України, з вареного яєчного жовтка місцеве населення виготовляє мазь, якою змащують опіки, а сирим яєчним білком лікують запалення шкіри.

Подекуди зафіксовано використання жаб'ячої ікри, яку прикладають до хворого місця, лікуючи рожу; на місця ударів прикладають шкіру жаби. Навряд чи можна вважати доцільним такі лікувальні засоби: м'ясо молочних цуценят рекомендують для лікування туберкульозу; під час болю в горлі пропонують подихати на жабу; у разі жовтухи хворому потрібно непомітно в їжу підкласти вошу. Проте всі ці народні рецепти не лише пам'ятають, а й практикують для зцілення від відповідної недуги, зокрема в с. Гусарівці Барвінківського району Харківської області для лікування рожі використовують курячу кильову кістку, якою після читання тексту замовляння тричі хрестять хворого. Аби позбутися бородавок, потрібно тричі покрутити над головою хворого будь-якою знайденою кісткою чи потерти нею chore місце. Отже, арсенал лікувальних засобів тваринного походження є різноманітним, хоч і не таким багатим, як рослинний.

На карті №2 «Види тваринних засобів лікування та їх поширення в період із середини ХХ – початку ХХІ ст. (за польовими матеріалами автора)» представлено локальні особливості застосування населенням краю тваринних засобів лікування: молока, молочних продуктів, жирів, органічних субстанцій. Молоко й молочні продукти посідають пріоритетне місце серед тваринних засобів, менш уживаними є жири.

Лікувальні засоби мінерального походження.

На сьогодні серед традиційних засобів лікування мінерали слобожани застосовують значно рідше, ніж ліки рослинного й тваринного походження (див. Додатки: карта №3), зокрема під час власних польових досліджень зафіксовано випадки застосування землі, солі, попелу, крейди, міді, заліза. Багатьом із зазначених і добре знаних у медичній практиці відповідних засобів притаманні залишки давніх вірувань. Так, пам'ять про використання

землі з лікувальною метою є виразним свідченням її культу. Наприклад, для швидкого загоєння ран землю перемішують з власною слиною і прикладають до ураженого місця. Магічні елементи застосування землі виявлено під час лікування бородавок, коли на молодика з-під п'яти ноги беруть землю й мажуть нею хворе місце, промовляючи: *«Місяць на небі, гужки на землю»*.

Аналогічна лікувальна властивість притаманна глині, яку передусім застосовують для гоєння ран, іноді додаючи інші інгредієнти: глину разом зі сметаною прикладають до фурункулів. В Україні її цілющі властивості були поширеними в XIX – XX ст. Фізіотерапевтичним засобом усі мешканці Слобідської України вважають пісок, який використовують гарячим від простудних захворювань; мішечками з розігрітою сумішшю піску й солі лікують гайморит.

На практиці часто застосовують лікувальні властивості солі (див. Додатки: карта №3). Таку її популярність деякі дослідники пояснюють тим, що вона здавна була елементом жертвоприношень, як приправа до їжі й саме тому набула магічного значення. Для знахарів вона є обов'язковим атрибутом під час замовляння низки недуг, вони вважають її оберегом від вроків. Внутрішньо сіль споживають під час розладів шлунка. На всій досліджуваній території в разі болю в горлі, ангіни, нежитю досі полощуть горло й ніс розчином води із сіллю, її уживали при опіках і пухлинах [7, с. 89]. Часто сіль комбінують з іншими компонентами: подекуди її разом з олією та цибулею прикладають до порізів, від ревматичного болю – «млинці» зі снігу й солі; коли болять зуби, то треба пропарити ноги в суміші солі й попелу (с. Званівка Бахмутського району Донецької області), суміш солі, соди й мила в рівних пропорціях рекомендують прикладати до наривів.

Дотепер традиційно вважають, що особливих властивостей сіль набуває в Чистий четвер на Страстному тижні напередодні Пасхи. І досі деінде «четвергову сіль», яку вижарюють у цей день у печі (до схід сонця), використовують під час лікування захворювання шлунка, а також від вроків. Її зберігають в оселі як засіб для відлякування нечистої сили.

Раціональні витоки має застосування крейди, її смаженою вживають від печії. Аби збагатити організм кальцієм, рахитним дітям і вагітним жінкам рекомендують їсти крейду, її використовують для лікування рожі, прикладаючи компреси. Розчином крейди й олії лікують бородавки.

З лікувальним призначенням застосовують і продукти згорання, найпоширенішим серед них є попіл. Н. Богоявленський називав попіл одним з улюблених лікарських засобів, згадуваних у «вертоградах» [5, с. 66]. Лугом з попелу іноді місцеве населення й дотепер промиває застарілі рани.

На карті №3 «Види мінеральних засобів лікування та їх поширення в період із середини ХХ – початку ХХІ ст. (за польовими матеріалами автора)» представлено локальні особливості застосування слобожанами мінеральних засобів лікування: солі, крейди, глини, землі, металів, попелу. Найуживанішим мінералом залишається сіль, яка є поширеною на всій території Слобожанщини. Крейду місцеві мешканці використовують значно рідше, ареал її поширення припадає здебільшого на зону крейдяних покладів: Слов'янський, Ізюмський і Кременський райони. Порівняно із застосуванням солі та крейди глиною, землею, металами, попелом послуговуються значно рідше.

Поширеним і нині є метод гідротерапії. Хронічні захворювання лікують загальними купелями з відварами лікарського зілля (певної рослини чи трав'яних зборів), зокрема, щоб позбутися геморою, треба хворого пропарити у відварі лопуха. У с. Кривій Луці Лиманського району Донецької області цю ж хворобу рекомендують лікувати відваром з трьох трав: чистотілу, материнки й чебрецю, подекуди до купелі додають сіно. Виявлено й інші способи застосування тепла, сухих і вологих компресів з висівок вівса, попелу, піску, солі, які прикладають до уражених місць. Грибкові захворювання традиційно лікують ходінням по росі. Чимало гідропроцедур зазвичай поєднують з масажем і розтиранням тіла мазями, настоянками з різноманітними компонентами.

Як і в ХІХ – на початку ХХ ст., так і зараз слобожани оздоровлюються

завдяки цілющим властивостям солоних озер, грязьових ванн. Як зона санаторного лікування надзвичайної популярності набув Слов'янськ, тут широко застосовують здавна відомі цілющі властивості мінеральних вод, ропи, грязей. Слов'янські солоні озера (Ріпне й Сліпне) збагачені солями фосфорної, азотної, соляної, кремнієвої кислот, а також сірководнем і магнієм, із солоних свердловин тут добувають лікувальну ропу.

Народні лікарі Слобожанщини кінця XX – початку XXI ст. (традиційне й сучасне)

Значущу роль у подальшому розвитку традиційної народної медицини краю посідають народні лікарі (знахарі). Дослідження особливостей засвоєння народних лікувальних і профілактичних методів народної медицини дають змогу констатувати, що серед знахарів Слобідської України залишається певна спеціалізація. Одні «спалюють рожу (бешиху)», інші «виливають переляк», ще інші «знімають вроки». Таку спеціалізацію насамперед можна пояснити розподілом сфер впливу між знахарями, зокрема в с. Прелесному Слов'янського району Донецької області зафіксовано чотирьох знахарів, які зцілюють різні хвороби і вважають, що лікування саме цих хвороб є лише їх компетенцією: Л. П. Жижченко (1920 р.н.) лікував зубний біль, М. П. Онищенко (1920 р.н.) – бешиху, Ф. У. Корнієнко (1902 р.н.) – переляк, С. Є. Деревенченко (1903 р.н.) – вроки (зглаз). У с. Закітному Лиманського району Донецької області зафіксовано двох

знахарок: О. П. Захарченко (1913 р.н.) лікував бородавки (гузки), О. І. Зозуля (1916 р.н.) – вроки.

Крім таких «вузьких» спеціалістів, серед місцевих зберігається статус універсального знахаря. Попри магичні обряди «спалювання рожі», «вишіптування вроків», «викачування» чи «виливання переляку», у лікувальній практиці він використовує ширший арсенал лікувальних засобів, зокрема рослинного й тваринного походження (А. Г. Петренко, 1920 р.н., с. Дмитрівка Слов'янського району Донецької області; В.В. Колесникова, 1926 р.н., с. Торське Костянтинівського району Донецької області).

Полюві матеріали етнологічних експедицій, здійснених у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. як у селах, так і в містах Слобідської України, дозволили виявити певну відмінність між сільськими й міськими знахарями. Так, наприклад, середній вік сільських знахарів дорівнює 67 – 72 роки, а міських – 44 – 56. Етнічний склад такий: серед міських знахарів майже 64% українців, серед сільських – 92%. Обряд зцілення міськими знахарями є спрощеним і здебільшого зведеним лише до проголошення невеликих за обсягом текстів (християнських молитов) і стислих рекомендацій. Порівняно з міськими, сільські знахарі надають важливого значення не лише текстам замовлянь (за обсягом можуть бути на сторінку й більше), а й обрядодійству загалом, зокрема це низка магичних рухів, жестів тощо. Констатуємо, що знахарями Слобідської України як і раніше є переважно жінки.

Сучасне знахарське ремесло в Слобідській Україні розвивається у двох напрямках. Першому притаманне використання традиційних народних способів і методів лікування, його насамперед збережено в сільській місцевості. Другому напрямку властивий синтез традиційних способів з науковими методами зцілення, він домінує серед міських знахарів.

Сільські знахарі є консервативнішими щодо застосування на практиці набутоків народної фітотерапії. Під час лікування вони використовують місцеву флору, хоч уже наявна тенденція до застосування рослин інших регіонів, зокрема міські знахарі все частіше залучають рослини й методи

лікування, що не були традиційними для етномедицини краю, наприклад, різноманітні цитрусові, дикорослі рослини Карпат, Криму й Кавказу, які можна придбати майже в кожному аптечному кіоску. Чимало міських знахарів мають спеціальну медичну освіту.

Динаміку негативних змін у народному цілительстві ілюструють польові матеріали. До 1996 р. у с. Прелесне практикували чотири цілителі (три жінки, один чоловік), у 2010 р. – жодного; у с. Билбасівці цього ж району в 1996 р. проживало п'ять «бабок», у 2010 р. – жодної, у с. Пісках-Радківських Борівського району Харківської області в 1998 р. лікували чотири цілителі, у 2010 р. – дві «знахурки»; у с. Великій Комишувасі Ізюського району Харківської області в 1998 р. зафіксовано два цілителі, у 2011 р. – жодного; у с. Бараниківцях Кременського району Луганської області в 1998 р. практикували два цілителі, у 2011 р. теж два; у с. Званівці Бахмутського району Донецької області в 1998 р. – два цілителі, у 2011 р. – один; у с. Семенівці Близнюківського району Харківської області в 1998 р. діяли два цілителі, у 2011 р. – один тощо. Наведена статистика констатує поступове зникнення носіїв народних медичних знань у сільській місцевості. На превеликий жаль, таку тенденцію спостерігаємо на всій досліджуваній території. Причину окресленого явища насамперед зумовили соціально-економічні чинники, зокрема руйнування сіл, низький рівень народжуваності, підвищена смертність, інтенсивна міграція молоді до найближчих міст чи навіть за кордон у пошуках роботи.

Отже, етнологічні дослідження кінця ХХ – початку ХХІ ст. на території Слобідської України, здійснені автором, засвідчили збереження традиційних знань, а також появу й новітніх тенденцій побутування народної медицини. Підґрунтям набутого багатоговікового досвіду цілительства є регіональна самобутня культура й традиції населення Слобожанщини. Такий емпіричний досвід є демонстрантом надзвичайної здатності не лише до збереження, а й до постійного репродукування. Ідеться про розгалужене застосування різноманітних методів оздоровлення, профілактики, лікування

людей, що й визначило особливості розвитку етномедицини Слобідської України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Регіональна особливість сучасної традиційної медицини слобожан полягає в тому, що альтернативою фаховим лікарям залишаються знахарі, які ефективно поєднують у лікувальній практиці засоби традиційної народної медицини українців і сучасні наукові медичні форми й методи зцілення від хвороб.

Тексти магічного призначення в сучасних народно-лікувальних практиках

З усіх видів лікувальної магії, безперечно, однією з найпоширеніших у досліджуваному регіоні була й залишається вербальна. Акцентуємо, що записам емпіричного усного матеріалу з народної медицини, зокрема текстам замовлянь, так само як і 100 років тому, притаманна низка застережень щодо передачі таємниць цілительства. На Слобожанщині виявилися надзвичайно стійкими уявлення про обов'язкову передачу вмінь знахарства лише молодшій за себе людині, бажано рідній чи близькій. Це свідчить про збереження спадковості знань і вмінь цілителів, які вони отримували від батьків (родичів), що володіли таємницею знахарства й передавали її в «спадщину» перед смертю. Відомо чимало приписів, чия воля, сила й слово можуть мати вплив під час лікування хвороб, зокрема найчастіше таку здатність, за народними віруваннями, мали перші й останні діти. Схожа

тенденція в слобожан зберігається й дотепер. За відсутності власних дітей (що іноді трапляється) чи з інших причин такої сили можуть набувати рідні або близькі знахаря.

Те саме стосується й текстів замовлянь. Так, наприклад, і досі стійким є переконання, що знахар, який передав замовляння іншому, втрачає чарівну силу, а інший не завжди зможе нею скористатися, бо слова, позбавлені енергії та волі знахаря, не допомагають. Компромісний варіант вирішення цієї проблеми репрезентує повір'я, згідно з яким передане замовляння допомагає лише від тієї людини, яка запам'ятала його з першого разу [11, с. 223]. Якщо раніше існувало чимало застережень щодо передачі самих замовлянь, то зараз трапляються випадки, коли знахар іноді сам пропонує хворому після сеансу лікування прочитати той чи той текст замовляння або молитви для ефективнішого результату, це ж стосується й лікарських рецептів. Хоч зазвичай знахар намагається завуалювати текст, промовляє його тихо й швидко, аби ніхто не почув і не зрозумів. Нині частина знахарів послуговується записаними текстами замовлянь, інша – як фіксованими, так і вивченими напам'ять. На відтворенні замовлянь і всього процесу зцілення хворого мають вплив індивідуальні особливості знахаря, його здібності, насамперед здатність точно запам'ятовувати чи імпровізувати.

Аналіз замовлянь, зафіксованих під час власних польових досліджень у Слобідській Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст., засвідчує, що вони зберегли елементи давніх язичницьких вірувань, коли наші предки персоніфікували природу, поклонялися їй, вірили у власне зцілення за допомогою зірок, Місяця, води, землі, тобто сили, здатної захистити людину, протидіяти лиху, вилікувати хвороби. Довкілля стійко усвідомлюється як таке, що активно взаємодіє з людиною, ілюстрацією чого є замовляння, записані в досліджуваних районах Слобожанщини: *«Зоря-зоряниця, красная дівиця, сама мати і цариця. Светел місяць, ясні зорьки, возьміть безсонницю-полуношницю, а дайте сонницю-дрімотницю»* (Записано від Зозулі Ярини Іванівни, 1916 р.н., с. Закітне, Лиманський район, Донецька

область), або: *«Місяць, ти Місяць, срібні рожки, золоті твої ножки. Зійди ти, Місяць, зніми мою боль, і під хмари її унеси»* (Записано від Жижченка Леоніда Павловича, 1920 р.н., с. Прелесне, Слов'янський район, Донецька область).

Звертання до стихій природи, що оточують людину з її проблемами, втратами, негараздами, досить звичне для народної традиції. Зорю просили забрати безсоння й дати сон: *«Заря – заряниця, красная дівіца, утрєння Іріна, Дар'я полуденна, прїдіте, беріте денной крік і полудьонний полукрік, отнесіте єго в тьомніє леса, в далекіє края, за сінеє море, за жолтіє пескі. Во імя Отца і Сина. Амінь»* (Записано від Тукач Ганни Тимофіївни, 1936 р.н., м. Костянтинівка, Донецька область).

Можна погодитися з думкою М. Новикової, що « в замовляннях – це не зірки взагалі, не зоряне небо, а зірки – осібні іпостасі. Часто це «зоряна трійця»: три зірки, диференційовані або в часі («вечірня», «світова», «полунощная»), або за станом, над яким вони владарюють («нудна», «привітна», «печальна») [18, с. 202]. Зірки приурочені до ранкової зорі (звідки й постійне найменування «заряниця»): *«Заря – заряниця, красная дівіца, полуночниця. В поле – заяц, в море – камень, на днє – лимарь. Покрой ти, зарниця, мої зуби скорбні своєю фатою от проклятого лимаря, за твоім покровом уцелеют мої зуби. Враг, лимарь, откачнись от меня, а еслі будєш гризть мої бєліє зуби, сокрою тебя в бєзни преісподніє. Слово мойо крепко»* (Записано від Климко Наталії Захарівни, 1934 р.н., м. Краматорськ, Донецька область). Зорю просять зняти горлицю – хворобу горла: *«Заря – заряниця, красная дівіца, зніми з раби Божої (ім'я) горлицю. Понеси її в ліс на осину на саму вершину, хай її вітром вб'є. Амінь»* (Записано від Курило Надії Євменівни, 1924 р.н., м. Бахмут, Донецька область). Порівняно з місяцем зорі в замовляннях – жіночі й «молодші» божества, проте це не означає їхньої меншої магічної сили, вона лише обмежена. Зорі не можуть самі відігравати магічну роль, найчастіше вони діють разом з місяцем.

Особливу прихильність при зціленні хвороб слобожани надають

місяцю-молодику, до якого звертаються, коли побачать його вперше, з надією заручитися підтримкою, отримати сприяння в лікуванні від туберкульозу, зубного болю, ревматизму та інших захворювань: *«Молодик, молодик, ти по небу ходиш, усіх святих бачиш, а в рожьонной, крещьонной, молітвенной (ім'я) болят зуби. Попросі у всех святих, щоб зуби не боліли. Амінь»* (Записано від Зінчук Марії Степанівни, 1916 р.н., с. Шандриголове, Лиманський район, Донецька область). Місяць – магічна астральна сила, яка є повновладним господарем нічного світу, його могутність маркована такими номінаціями, як «князь», «владика»: *«Месяц – владика, ти по небу блуждаєш, все звезды охраняєш, на дальніє гори восстанавлиєш, двумя зорями рожу запєкаєш. Белая роза. Амінь. Розовая роза. Амінь. Красная роза. Амінь. Жолтая роза. Амінь. І в чорной розе корень засихаєт, ліст опадаєт, А рожа пропадаєт на рожьонной, крещьонной (ім'я)»* (Записано від Кліндухової Галини Юхимівни, 1929 р.н., с. Перемога, Амвросіївський район, Донецька область). Просять у місяця здоров'я, щастя та інших благ.

Вокативні речення, у яких звертання поширені епітетами, забарвлені семантикою доброго, шанобливого ставлення до адресата, від якого чекають на допомогу в лікуванні: *«Молодий місяць, золотий ріг! Був ти на тому світі, Бачив багатьох батьків? Бачив. У них зуби не болять? Не болять. Спаси, Господі, раба Божого (ім'я)»* (Записано від Черкашиної Єфросинії Андріївни, 1932 р.н., м. Лиман, Донецька область).

У зафіксованих замовляннях можна виокремити лексичні варіанти на позначення місяця. Разом з лексемою *місяць* (кличний відмінок – *місяцю*) функціює назва *молодик* (кличний відмінок – *молодиче*), тобто власне номінація акцентує, що звертаються саме до молодого місяця, тому що важливою умовою лікувального обряду є час його проведення – на молодика: *«Молодик. Молодик! Ти високий, я малий. Пособі мені зуби залічити. Амінь. Амінь. Амінь»* (Записано від Черкашиної Єфросинії Андріївни, 1932 р.н., м. Лиман, Донецька область). Місяць номінують князем, Ладиміром, Володимиром – узвичаєними для народної словесності поетичними

порівняннями: *«Місяць Володимирю, ти – на небесах, а ми – на землі. Мертвим не вставать, а вам зуби – не оживать»* (Записано від Кононенко Марії Федорівни, 1929 р.н., с. Михайлівка, Олександрівський район, Донецька область). Замовляння від зубного болю виразно космологічні, саме в них наявні астральні символи, «лабіринтна» світобудова. У таких заговірних текстах увиразнено асоціацію зубів з мертвими, із царством мертвих (а тому з місяцем, князем).

Про те, що тріада «зуби – мертві – місяць» у замовляннях є усталеною, зауважують і деякі дослідники [18, с. 247]. Місяць тут фігурує і як володар мертвих, і як заступник – посередник між мертвими й живими. Жодна «побутова» сучасна логіка символіку цієї тріади не зможе декодувати (незмінна «аргументація» замовлянь при звертанні до світу мертвих для порятунку від зубного болю). Мертві предки, за народними віруваннями, завжди допомагають у найвідповідальніші моменти людського життя, тому вони можуть забрати до себе й зубний біль. Отже, власне не зуби якимось пов'язані з місяцем, мертвими й «лабіринтним» світом, а будь-які найдавніші язичницькі молитви передбачали звернення до могутніх покровителів (і передусім до мертвих): *«Місяцю Ладимирю, ти був у Бога на том світі. Ти бачив мертвих людей, вони не п'ють і не їдять, У їх зуби не болять, не зудять, не щемлять. Дай, Бог, щоб у рожд'яного (ім'я) зуби не боліли, Не крутили, не зуділи»* (Записано від Руденко Лідії Іллівни, 1941 р.н., с. Зарічне, Лиманський район, Донецька область); *«Місяць Владімір, у мертвих зуби болять? Ні. Пусть і в мене не болять»* (Записано від Кононенко Марії Федорівни, 1929 р.н., с. Михайлівка, Олександрівський район, Донецька область).

Місяць у замовляннях «ясний», але цей епітет означає не так світло, як царственне сяйво, не випадково він маркований ще й епітетом – «золотий», тобто кольором ієрархічного верховенства, який має священну семантику первісно фізичної, а пізніше й міфологізованої природи [18, с. 201]. Ще одним усталеним епітетом на позначення статусу місяця є «високий»

(«високо літаєш»). Місяць перебуває понад усім язичницьким всесвітом, він – всевидець і всезнавець, князь і суддя, верховний жрець, провісник і ясновидець. Саме тому він знає і всю правду про світ і позасвіття в такому, а не морально-християнському сенсі, він – «праведний»: *«Молодий місяць, золотий рог, Був ти на тому світе, Відал моїх родітелей? Відал. У них зуби болять? Не болять. Спаси, Господі, раба Божого (ім'я)»* (Записано від Кононенко Марії Федорівни, 1929 р.н., с. Михайлівка, Олександрівський район, Донецька область).

Елементи анімізму зберегли замовляння, у яких наявні звертання до явищ природи, рослин, дерев як до живих істот: *«Дубе, дубе Василю. У мене син, а в тебе дочка. Давай свататися, брататися. Возьми собі ніжниці, крикливиці подумані, погадані у новорожденного, молитвенного (ім'я)»* (Записано від Киященко Меланії Андріївни, 1915 р.н., Барвінківський район, Харківська область). Переважно промовляють надворі ввечорі, повернувшись обличчям до небесних світил, до дерева, куща, трави, повторюючи текст тричі: *«Рябіна, рябіна! Возьми свою боль. Отнині і до віку не буду тебе їсти»* (Записано від Давиденко Валентини Олексіївни, 1936 р.н., м. Лиман, Донецька область), або: *«Матушка крапівушка, дерево святоє! Виведи боль із раба Божого (ім'я)»* (Записано від Пономаренко Марії Іванівни, 1920 р. н. с. Пасічне, Олександрівський район, Донецька область).

Класифікуючи казки за різновидами, науковці вирізняють особливий кумулятивний вид, загальна схема будови якого змодельована завдяки додаванню нових і нових епізодів, які не впливають один на одного в причиново-наслідковий спосіб, а взаємозіставляються, нанизуються один на одного – теоретично необмежено. М. Новикова зазначала, що композиційна логіка замовлянь – це логіка кумулятивної казки [19, с. 20]. Як зауважують історики культури, структурна тотожність кумулятивної казки й формул замовлянь – результат їхньої генетичної спільності. А генетично й ті, і ті мають витоки з найбільш раннього докомпозиційного сприйняття та зображення світу. Існувала така стадія розвитку людства, на якій давня

людина зовсім не знала композиції в сучасному її розумінні. Знаки й фігури настінних малюнків епохи верхнього палеоліту розміщені, за сучасним уявленням, абсолютно хаотично, тобто безкомпозиційно. Зображення не мають певних меж, початку й кінця ні горизонтально, ні вертикально. У них немає й центру, до якого могли б тяжіти, «стягуватися» зображення, нерідко вони накладені один на одного (техніка палімпсесту) чи відтворені догори ногами.

За умови поглибленого аналізу текстів замовлянь можна помітити, що часто вони так само не мають певних меж. Тексти можуть розширюватися, скорочуватися, поєднуватися з іншими текстами. Звичайно рухливість, варіативність, хисткість текстових меж – властивість чи не кожного фольклорного тексту. Проте в інших жанрах виконавці змушені такі вставки, пропуски, суміщення підлаштовувати до загального тексту. У замовляннях такої потреби немає: кумулятивну структуру створено за аналогією, і вона не сприяє розширенню чи конденсації.

Замовляння не мають конкретної художньої мети, вони розраховані на власне практичний ефект, жоден з елементів їх поезики не був призначений для естетичного сприйняття. Водночас такі тексти надзвичайно багаті на яскраві виразні образи, у них майстерно застосовано поетичні засоби. Основна особливість образів замовлянь полягає в їх логічній обґрунтованості, переконливості, яскравій, чіткій цілеспрямованості. Тексти замовлянь позбавлені випадкових образів, немотивованих практичним призначенням, що зумовлено безпосереднім зв'язком змісту та їх образної системи зі світоглядом.

Витоками художніх образів багатьох замовлянь, зокрема пов'язаних з хворобами та явищами душевного стану (любов, журба тощо), є, по-перше, анімістичні уявлення; по-друге, розуміння фізичного й внутрішнього стану людини як чогось предметного, матеріального, що могло бути перенесене вітром, викликане словом, передане поглядом, дотиком, за допомогою різних предметів.

Уявлення про хворобу як певну істоту передбачало застосування різних способів фізичного впливу, аби змусити її залишити хворого, а саме: виганяли неприємними запахами, дотиками певних предметів, загрозливими діями. Водночас промовляли словесні формули, які пояснювали дію та констатували факт знищення зла описаними способами: «...Від всіх одмовляю, молитву читаю...», «Сіку-посікаю, гоню-виганяю, із раба Божого (ім'я) переполох знімаю...» тощо.

З найпростіших словесних формул утворювали складніші. Цілеспрямованість дії, яку виконували чи словесно зображували, підкріплювали або посилювали авторитетними особами чи звертанням знахарів до них з проханням здійснити певну дію. З розвитком антропоморфних і зооморфних уявлень хворобу окреслювали в більш чіткіші персоніфіковані форми: вона з'являлася в образі чоловіка або жінки, чи у вигляді тварини: «*Пристріте, пристріте, добрий чоловіче! Сядь собі на містечку, на золотім крілечку...*», «...*Волосний волосниче, в тебе син Максим, в мене дочка Марія, будь мені сватом*».

У замовляннях на кохання любов уявляли в образі вогню, полум'я та сухоти як постійні образи таких замовлянь. «Сухоти» – синоніми кохання, що й мотивує назви любовних замовлянь: «присушки», «на присуху». Для них так само властиві образи, які свідчать про неможливість розвитку, відчуження. Найуживанішими постають образи немовляти без матері, риби без води, птаха без гнізда, людини без їжі. На відміну від «присушок» у замовляннях «на остуду» маркованими є образи, що маніфестують ворожнечу й неможливість поєднання: «гора з горою не сходяться, й вода з водою не сходиться».

Образи господарсько-промислових і соціально-побутових замовлянь формувалися з уявлень про вроки (переглаз, пристріт) як джерела різноманітних бід, невдач і негараздів [1, с. 6]. Разом із засобами «зняття» вроків треба було вжити й заходів профілактики, «загородження», так виник і детально розвинувся в оберегах образ тину, який набув багато стійких ознак

щодо його нездоланості: *«залізний тин від сходу до заходу і від літа до півночі...»*, *«тин залізний, гора кам'яна...»* тощо. Образ тину як перешкоди часто доповнений мотивом його замикання на замок з віднесенням ключа в місце, звідки його неможливо дістати. Інші образи господарсько-промислових замовлянь пов'язані з перенесенням на тварин людських рис: їх можна було вмовити, наказати чи пригрозити їм.

Науковий інтерес викликають замовляння, підґрунтям формування яких були різні суспільні відношення (*«На царські очі»*, *«Від несправедливих суддів»*). До того часу, коли почали побутувати такі тексти, жанр замовлянь був уже всебічно розроблений, і в словесних формулах використовували усталені образи й мотиви, залучивши найкращі зразки.

Давній світогляд створив сильні та яскраві образи, зокрема персоніфіковані образи станів і явищ: журби, ворожих сил, що стережуть людину й намагаються згубити її; чітко окреслені персонажі епічних замовлянь, які протидіють хворобі. Мотив *«загризання»* розвинувся в образ щуки чи жінки із залізними щоками й зубами, яка поїдає грижі та інші хвороби: *«Бабушка Соломонідушка у Пресвятой Богородиці грижу заговарювала, мідними щоками, залізними зубами. Так і я заговорюю у раба Божого (ім'я). Амінь»* (Записано від Зенич Людмили Миколаївни, 1948 р.н., м. Краматорськ, Донецька область).

Чимало образів замовлянь створено під впливом асоціативного мислення, віра в магічну силу слова зумовила застосування особливих дій і словесних формул, які виражали бажане за допомогою вказівки на ідеальне його втілення. Так, замовлянням від зубного болю притаманний образ мертвого тіла, що не відчуває жодного болю: *«Місяцю Володимирю, ти – на небесах, ми – на землі. Мертвим не вставать, а вам, зуби, – не оживать»* (Записано від Парахотіної Домни Андріївни, 1916 р.н., с. Новопавлівка, Барвінківський район Харківська область).

Порівняння є домінантним художнім тропом у розгорнутих епічних замовляннях із зображенням образу мертвого Лазаря, убитого Каїном Авеля

та інших персонажів Біблії. Особливо часто трапляються порівняльні формули в замовляннях на кохання. Полум'я, сухоти чи танення – усталені образи замовлянь на любов: *«Шоб тебе за мною так пекло, як пече вогонь той віск! Шоб твоє серце за мною так топилось, як топиться той віск, і шоб ти мене тоді кинув, коли найдеш той віск!»* (Записано від Зінченко Тетяни Іванівни, 1930 р.н., с. Ярова, Лиманський район, Донецька область); *«Ви, зорі-зоряниці, вас на небі три сестриці: одна нудна, друга привітна, а третя печальна. Беріть голки і шпильки, горове каміння, бийте його і печіть, паліть і нудіть: не дайте йому ні спати, ні лежати, ні їсти, ні пити, ні других любити»* (Записано від Добрик Дарина Іванівна, 1922 р.н., м. Ізюм, Харківська область).

Образних і виразних ознак замовлянням надають наскрізні епітети, які подібно до порівнянь перебувають у відповідності з призначенням словесних формул. У замовляннях «на зупинку крові» часто вживаними є епітети «червоний», «красний», «кам'яний»: *«Було собі красне море. Їхав чоловік красними волами, красні колеса, красне ярмо, красні притики, красне море рубати, хрещеному, народженному, молитвенному Іванові кров замовляти»* (Записано від Голобородько Клавдії Антонівни, 1930 р.н., с. Ламане, Глобинський район, Луганська область), *«Ішла баба кам'яна, з кам'яною дитиною, з палицею кам'яною через кам'яний місток. Баба впала, й кров у (ім'я) йти перестала»* (Записано від Долгоруку Анастасії Вікторівни, 1924 р.н., с. Кленівка, Амвросіївський район, Донецька область).

У замовляннях від пухлин чи рожі часто функціює епітет «пустий»: *«...Пошлю я бешиху в поле, де пустий чоловік пусту ниву оре пустими волами, пустим плугом, пустими руками. І виорав пусту ниву, і посіяв на пустій ниві пусту пшеницю. Заволочив пусту ниву пустими волами, пустими руками, пустою бороною...»* (Записано від Корнієнко Фекли Удесівни, 1902 р.н., с. Прелесне, Слов'янський район, Донецька область). Із цього приводу В. Давидюк зазначав: «Якщо слово *пустий* сприймати у його первісному значенні *порожній*, а не похідному «вредний, шкодливий», то

пустота в цьому разі втілює аморфність, нереальність, тобто лише видимість уявлених предметів, але не їх самих» [11, с. 232].

Прагнення надати замовлянню найбільшої сили спричиняє нагнітання образів, завдяки яким досягають бажаного: *«А в полі море, а в тім морі золотий камінь, а на тому камені золота яблуня, а на тій яблуні золоте гніздо, а в тому гнізді цар Гадюн сидить. Ти, цар Гадюн, склич свій гад лісовий, луговий, степовий, водяний, гноєвий, погрібний, хатній...»* (Записано від Добрик Дарини Іванівни, 1922 р.н., м. Ізюм, Харківська область). Отже, наскрізні епітети окреслюють основну сутність бажаного чи характеризують явище, яке знахар намагається усунути за допомогою замовляння.

Іноді в заговірних текстах наявне ще й кількісне посилення образу – своєрідна гіперболізація. Цей прийом притаманний майже всім видам замовлянь. Замість однієї палаючої печі в присушках фігурують три, замість одного тину – три тощо: *«Ішло три каліки через три ріки...»* є маркером простору: тини ставляться «від землі до небес», і в глиб землі «до трьох китів» тощо. Розгортання й посилення образу досягається також завдяки детальному перерахуванню всіх місць, звідки й куди виганяють хвороби.

Чимало народів використовували в усній поетичній творчості прецедентні сюжети й образи, запозичені з Біблії. В українській фольклорній спадщині збережено значну кількість замовлянь з біблійними мотивами, адже у Святому Писанні є низка оповідей з магічним забарвленням; у них ідеться про різні форми й види магії (шкідливу, лікувальну, промислову, військову, любовну тощо), які практикували давньоєврейські першосвященики в біблійні часи. У книзі Вихід, наприклад, представлено оповідь про шкідливу магію – історію єгипетських покарань. Ідеться про старозаповітних пророків Мойсея та Аарона, які творили дива за допомогою «чарівного жезла». Спочатку Аарон перетворився на змія [4, I М. 7: 10], потім він разом з Мойсеєм перетворив на кров води Нілу, у якій загинула вся риба [4, I М. 7: 20]. Далі вони наслали жаб на Єгипетську землю [4, I М. 8: 1], мух [4, I М. 8: 20], морову виразку [4, I М. 9: 3], дощ, град і грим [4, I М. 9: 24]. Крім описів

шкідливої магії, трапляються також ілюстрації лікувальної та любовної магії. Тексти книг Нового Заповіту оприявлюють епізоди, коли Ісус Христос та його учні лікували хворих чудодійними засобами, різноманітними замовляннями виганяли бісів з них, повертали зір, здатність ходити тощо [4, Мт. 8: 14 – 16, 10: 1, 14: 25; Мр. 1: 25, 3: 5; Лк. 5: 13; Ів. 5: 8 – 9, 9: 6 – 7] тощо.

Певну кількість замовлянь, заснованих на легендах, знахарі запозичували в духовенства, особливо в мандрівних ченців, інші ж народні лікарі створювали самі, спираючись на загальновідомі біблійні оповіді. У лікувальній практиці часто послуговуються канонічними молитвами, за частотою вживання абсолютно універсальною є молитва «Отче наш», яку знахарі промовляють під час лікування майже всіх хвороб, під час спілкування з явищами природи й міфологічними істотами, для забезпечення господарського добробуту, у критичних життєвих ситуаціях. Таке поширення цієї молитви можна пояснити тим, що із часом вона замінила низку архаїчних лікувальних, захисних формул. Із забуванням давніх замовлянь і з послабленням народної релігії перше місце посіла саме ця молитва, іноді вона буває єдиним засобом захисту від зла. Її поширенню серед заговірних текстів лікувального призначення сприяло, імовірно, і те, що коли знахар не знав потрібних замовлянь, то він міг лікувати саме за допомогою читання добре відомого йому тексту. Вочевидь, з причини забування замовлянь канонічні молитви мають перевагу над іншими: вони загальновідомі, а тому лікування «словом Божим» викликає більше довіри.

Канонічні молитви згідно з обрядом читають і самостійно, часто ними розпочинають чи закінчують замовляння, у такому разі вони є своєрідними формулами-закріпками, зокрема в замовлянні «від зубів». Перед замовлянням треба тричі прочитати «Отче наш», потім тричі перехрестити ікону, перед якою замовляють, і ту людину, у якої болять зуби, замовляння ж читають 9 разів: *«На горі, за океаном, на острові, на Буяні, росте дуб-стародуб. Під тим дубом – борона, під бороною – рука, під рукою – змія.*

Тобі, змія, по морі не пливти, крові не пий. Під гарячий камінь жало підложила, ти – Вовпа, а я – Відьма. Твої стіни, а мій верх. Утихомир їх, Господи» (Записано від Волкової Людмили Трохимівни, 1932 р.н., м. Бахмут, Донецька область).

Переважна кількість замовлянь зазнала значного впливу християнства, у текстах наявні церковні атрибути й такі біблійні персонажі: Пречиста Марія (Божа Мати, Богородиця, Цариця Небесна, Пресвятая Діва), Ісус Христос (Син Божий, Спаситель), святі Петро й Павло, Миколай Угодник, Юрій (Георгій, Єгорій, Ігорій), Ілля, Пантелеймон (Пантілімін) та ін. Наприклад: *«...Господи милостивий, Цариця Небесна, Миколай Угодник, святий помошнику, пособіть кров замовляти...»*, або: *«Ішов святий Петро і Павло з Пресвятою Богородицею...»*. Існує навіть усталений порядок переліку цих образів залежно від ієрархічного статусу. Важливіші й вагоміші постаті згадують раніше: *«Іде Божа Мати через міст, їй на зустріч всі святі...»*, *«Йшла Христова Мати, зустріли її три брати...»*.

Наявність у текстах замовлянь імен християнських святих, згадки про них у тому чи тому контексті, на нашу думку, були своєрідним засобом хоча б зовнішнього залучення до християнства власне язичницького за походженням цього елемента народної культури, захисту від звинувачення в марновірстві, а отже й вилучення його з життя та побуту й остаточного знищення. Звертання до християнських святих надає замовлянням часткового обрамлення християнських молитов. Іноді християнськими іменами називають природні стихії: *«Добрий день, вода Уляна, земля Тетяна, ключ Іван, колодязь Роман...»*. Отже, власні імена дозволяють суб'єктові замовлянь безпосередньо впливати на довкілля, захищати й зцілювати хворого.

Багато хто із знахарів вважають себе посередниками між Господом і хворим, а тому в текстах замовлянь вони акцентують на силі слова Божого, діють від Його імені: *«Не мій дух, Божий Дух цей пристрїт видворяє із голови, із рук, із ніг, і на вітер одсилає, з хати димом, а з поля вітром на лози та на болота»* (Записано від Воліченко Галини Іванівни, 1928 р.н., с. Бритаї,

Лозівський район, Харківська область) чи: *«Не я приступаю, Господь приступає, не я помагаю, Господь помагає. Нехай (ім'я) Бог од душі лукавої, од врага спасає, його худобі здоровля хай встановляє»* (Записано від Удовиченко Лідії Степанівни, 1946 р.н., с. Кам'янка, Ізюмський район, Харківська область).

У багатьох міфопоетичних традиціях обов'язковим компонентом релігійно-міфологічної системи й обряду були птахи, яких уявляли божествами, героями, перетвореними людьми тощо. Вони відігравали роль особливих міфопоетичних класифікаторів і символів божественної суті, неба, духа неба, сонця, вітру, свободи, росту, життя. Птахам завжди відводили особливе місце в ритуалах, з давніх часів наші предки шанували птахів, зустрічали їх приліт обрядовими діями, випікали ритуальне печиво тощо. Так, за народними уявленнями, птахи уособлювали душі померлих родичів, які відлітають у вирій. У деяких замовляннях ще досі збереглися елементи таких вірувань: *«Уроки на сороки! Пристріти на сорочі діти! А рабу Божому (ім'я) все перетреться, перемнеться та й все горе минеться»* (Записано від Воліченко Галини Іванівни, 1928 р.н., с. Бритаї, Лозівський район, Харківська область), або: *«Летіло три пташечки через ліс, через поле, через синє море, сіли на камні. Одна пташка стала калиницю клювать, друга пісеньку співать, третя стала в (ім'я) шовковою ниткою рану зашивать, кров зупинять»* (Записано від Богомолової Зінаїди Трохимівни, 1924 р.н., с. Малинівка, Чугуївський район, Харківська область); *«Рожжа-рожище, бешиха-бешище, прилетів орлище, сів на бешище, крилами розмахнув, лапами розідрав...»* (Записано від Черкашиної Єфросинії Андріївни, 1932 р.н., м. Лиман, Донецька область).

Лікувальна магія може пояснювати народну етіологію захворювань, зокрема в слобожан загальнопоширеною є думка, що вроки, переляк може викликати не лише знахар, чарівник чи лиха людина, а й навіть близькі й рідні, які насилають біду як безпосередньо поглядом чи не в добрий час сказаним словом, так і на відстані, думкою: *«Ляку-ляку-переляку! Чи ти*

свинський, чи ти кінський, чи ти собачий, чи ти котячий, чи ти батьківський, чи ти материнський. Просю тебе, виходь з голови, з вух, з ручок, з ніжок, з животика, з печінки, жолудка. А йди, ти, на високі очерета, на глибокі озера. Бо ж там столи застелені, кухлі наповнені. Є що пити, є що їсти, там тобі й сидіти» (Записано від Брус Ганни Михайлівни, 1926 р.н., с. Брусино, Лиманський район, Донецька область). Можуть бути зазначеними й інші природні й надприродні причини: «*Ти і младенчеське, ти і подумане, ти і погадане, ти і з вітру, ти із води...*» (Записано від Корнієнко Фекли Удесівни, 1902 р.н., с. Прелесне, Слов'янський район, Донецька область). У багатьох замовляннях одним зі способів позбутися хвороби вважають відсилення її на «невгіддя», якнайдалі від людей, щоб вона не змогла повернутися до хворого: «*...І біжіть ви на очерета, на болота...*» (Записано від Корнієнко Фекли Удесівни, 1902 р.н., с. Прелесне, Слов'янський район, Донецька область), «*...А йдіть ви на очерета, на глибокі озера...*» (Записано від Парахотіної Домни Андріївни, 1916 р.н., с. Новопавлівка, Барвінківський район Харківська область), «*...Йди собі темними лугами, темними вітрами у чисте поле...*» (м. Бахмут, Донецька область), «*...Виливайся переполох на дороги, на очерета, на болота, на пусті міста, де люди не ходять, людський голос не заходить...*» (Записано від Зінчук Марії Степанівни, 1916 р.н., с. Шандриголове, Лиманський район, Донецька область).

Процес зцілення хворого, проголошення замовляння супроводжували низкою обрядодійств, які поєднували з іншими засобами й видами лікувальної магії. Досить часто такий перелік дій і засобів містить текст власне замовляння: «*Я тебе вишптую, я тебе викликаю, на воску виливаю, ножем присікаю з молитвеного, хрещеного (ім'я) ізсихаю*» ((Записано від Корнієнко Фекли Удесівни, 1902 р.н., с. Прелесне, Слов'янський район, Донецька область). Хвороби, як вірили наші предки, вселялися в організм разом з нечистою силою, злими духами. Якщо функціонування певного органа тіла не відповідає нормі, значить він уражений якоюсь злою силою.

Відповідно, аби вилікуватися, цю силу потрібно вигнати з організму за допомогою звернення до вищих сил з вірою, що добре попросивши, принісши жертву доброму божеству, воно допоможе позбутися нечистого. Поширеним було уявлення про всепроникнення духів, а тому, точно не знаючи, звідки вселився той дух, людина, виганяючи його, перераховувала багато об'єктів, щоб не пропустити потрібний. Така традиція збереглася і в сучасних текстах замовлянь, що засвідчує їх архаїчність: *«Переполох, переполох, скотися, звалися з білого тіла, з хтивого серця, з чорної печінки, з гарячої крові, з бистрих ног, білих рук, буйної голови, з ясних очей, з чорних бров»* (Записано від Зінчук Марії Степанівни, 1916 р.н., с. Шандриголове, Лиманський район, Донецька область).

Деяким замовлянням притаманний своєрідний початок: *«Першим разом, Господнім часом...»*, *«Первим разом, кращим часом...»* тощо. Найчисленнішу групу становлять замовляння, у змісті яких наявні елементи заклинань-наказів, які на думку знахаря, повинні змусити хворобу якнайшвидше залишити хворого: *«...Стій, руда, не йди...»*, *«...Тут тобі не бувати...»*, *«...Йди на пусті землі...»*, *«...Тут тобі не стояти...»*, *«...Йди собі...»*, *«...Вийди, вийди з костей...»* тощо.

Вербальну магію зараховують до таких фольклорних жанрів, які часто зважають на вимоги, зумовлені параметрами часу. Використовуючи у своїй практиці замовляння, знахар обов'язково дотримується певних традицій, заборон, пов'язаних з народними віруваннями, уявленнями, насамперед це стосується днів тижня, свят, фаз Місяця, а в деяких випадках – і назв хвороби.

Система повір'їв про особливе значення окремих днів тижня має достатньо спільних рис, аби пояснити таку подібність на генетичному рівні. Час упродовж тижня також рухається по колу – від неділі до неділі. Час буденний (тобто тижневий) перериває неділя – сакральний час у межах тижня. Трудові ж перестороги щодо окремих днів тижня не заперечують загальної ідеї часу буденного, крім нічного, який теж потрібно вважати

сакральним. Табу щодо трудової діяльності людини – це переважно табу на людський час. Так, наприклад, загальновідомо й зараз: не можна лікувати в дні релігійних свят, у суботу й неділю.

У багатьох культурах дуальна опозиція світло/темрява мала неабияке значення, а відтак важливу роль відігравали добові ритми. Зауважимо, що зміна дня та ночі окреслюють етапи творення. Яскравим прикладом є біблійна генеза, за якою «ніч» – це нове заглиблення в первісну матерію, щоб видобути звідти наступний день, а кожен «день» постає з первісного безладу певних аспектів реального світу. Якщо з поняттям «ніч» асоціюється ідея зосередження та самозаглиблення, то «день» є часом для творчої експансії та розвитку.

В українців є чимало повір'їв щодо виконання будь-якої фізичної роботи в певний період доби. Так, наприклад, наші предки були переконані, що працювати можна лише до заходу сонця, після заходу не можна було виносити нічого з хати, навіть сміття чи купіль. Щоб не віддати домашнього тепла, після заходу сонця не можна було давати вогонь зі своєї хати або молоко зі свого житла, бо відьма відбере. Не радили так само замітати в оселі, пояснюючи це тим, що «після заходу сонця можна щастя й достаток з оселі замести» [16, с. 135]. Заборонялося й заносити щось до хати, зокрема не радили ходити по воду, аби «не принести з водою щось зле» [30, с. 318]. Особливою була заборона щось позичати з господи в цей час [16, с. 4 – 5]. Досліджуючи майнові заборони, Д. Зеленін акцентував, що «позичка певної речі після заходу сонця означає «випуск» майна зі світлого будинку в темну ніч. Це так само як людина може заблукати, так і річ може не знайти дорогу додому» [14, с. 57]. Серед хвороб, які бажано лікувати ввечері, найчастіше називають крикливиці. Щодо зцілення хворого, то сприятливим для цього часом зазвичай була ніч. Захід сонця переносив людину в інший вимір, саме вночі активізувалися чарівні й ворожі сили. Ніч змінює звичну систему координат, де над реальним світом володарює нечисть, тому до заходу сонця намагалися виконувати й інші обряди, зокрема ховати небіжчиків. Народна

традиція пояснює це так: сонце під час заходу може довести душу до світу померлих [6, с. 24]. З іншого боку, у полудень посилюється магічна дія слова, а прокльони збуваються [12, с. 367].

Зафіксований від місцевих знахарів матеріал засвідчує, що нині найсприятливішим часом для лікування вважають передсвітанковий чи власне ранок, особливо для таких хвороб, як : переляк, зурочення, бешиха. Майже всі хвороби переважно зцілюють упродовж світлового дня до заходу сонця, зважаючи на те, що основним періодом земної «діяльності» нечистої сили є час від заходу сонця до світанку. У деяких випадках під час лікування особливого значення надають фазам Місяця. Вірять, що на молодика найкраще зцілювати від переполоху, зурочення, зубного болю, бородавок, молодий місяць надає сили, особливо дітям.

У процесі зцілення особливе місце посідає народна молитва. У давні часи молитва, спів, й обряд загалом були цілісною системою. Тоді пісня була водночас і молінням, і заклинальним магічним дійством. Потім упродовж тривалого часу молитва, за винятком власне релігійного обрядового призначення, виконувала ще й функції магічного оберега й психотерапевтичного засобу. Віряни зазвичай кілька разів на день проводили оздоровлювальні сеанси, духовний і моральний аутотренінг, досягаючи стану релаксації. У людини, яка молиться, відбувається глибокий благодійний катарсис, знімається душевна й нервова напруга, тривога й невпевненість, душевний біль, горе й смуток, з'являється надія, оптимізм, віра в краще майбутнє тощо.

Додатковий терапевтичний ефект від релігійних емоцій отримують під час молитви, у церкві відбувається підсилення катарсису. За такої процедури спрацьовує механізм психічної індукції, і молитовний, екзальтований стан молільників посилює один одному релігійні переживання, чому сприяє яскрава театральність обстановки й церковного обряду. Вважають, що в храмах, особливо стародавніх, наявна власна могутня енергетика. Століттями нагромаджувана психоенергетика вірян і

релігійних відправ перетворила церкву на потужний акумулятор психічної енергії, тому перебування в храмах благотворно впливає на внутрішній стан і здоров'я, а чимало цілителів визнають за потрібне доповнити свій магічний обряд зцілення церковним, яке вважають сильним захистом для хворого. І якщо людина з певних причин не може піти до церкви на службу, то позитивна енергетика храму повинна ніби передатися хворому невідомими людині каналами.

Індивід (як і будь-який інший живий організм) є ланцюжком, який поєднує предметний світ, що ми сприймаємо, і незримий (проте його так само вважають матеріальним). Це інша матерія, більш тонка й майже не досліджена. Фізичний взаємозв'язок людини з невидимим світом здійснюється через підсвідомість. Наявністю такого матеріального світу, якому притаманні властивості багатовимірюваного простору й часу, пояснюють явища телепатії, телекінезу, біолокації, передбачення тощо. Так званий «паралельний» світ не сприймається безпосередньо нашими органами відчуття, тому що його матеріальною оболонкою є особливі поля, хвилі з енергією, згустки якої є носіями форм особливих об'єктів цього світу. Їх ще іноді називають енергоінформаційними.

Якщо людина сприймає органами слуху звук, органами зору світло й довкілля, то з енергоінформаційним полем її пов'язує лише власна підсвідомість, яка є і приймачем, і передавачем водночас. У людини сигнали підсвідомості пригнічені потужною свідомістю, і тому ми не можемо сприймати слабку інформацію, що надходить до нас з навколишнього середовища крізь енергоінформаційне поле. Розблокувати підсвідомість можна лише гіпнозом, сильним енергетичним впливом іншої людини з потужним біополем. Знахар, який має сильне біополе, завдяки певним діям може втрутитися в енергетичний канал підсвідомості й передати «накази», виражені в образній поетичній формі замовлянь. Підсвідомість скеровує реакцію організму в напрямку, потрібному знахареві. Зокрема деякі науковці вважають, що підсвідомість може сприймати лише образи-мислеформи, а не

власне словесні формули. Не випадково замовляння переважно артикульовані рівним, спокійним, тихим голосом, а саме дійство замовляння називають «шептанням». Класичному методу гіпнотерапії притаманне монотонне промовляння тексту, що вможливорює введення пацієнта в гіпнотичний стан, тобто знахар у такий спосіб доводить хворого до певного стану, коли відкривається енергоінформаційне поле підсвідомості пацієнта й можна передавати йому інформацію у вигляді мислеформ. Залежно від того, яку установку дасть знахар, такою буде й реакція організму пацієнта.

Представники нейролінгвістичного напрямку в сучасній психології стверджують, що людиною керують образи, накопичені пам'яттю чи створені уявою, які зберігаються в підсвідомості. Образи – не лише нейтральна інформація, це символи, у яких закодовані наші почуття, думки й навіть досить складні програми поведінки. У будь-якій ситуації перед тим, як ми почнемо якимось виявляти себе, підсвідомість обов'язково, хоча б на мить, окреслить той чи той «керуючий образ», який і буде шаблоном наших реакцій. Система образів, як орієнтир для індивіда в певній ситуації, зумовлює певний стан свідомості, водночас обмежуючи наші можливості сукупністю відповідних програм. Отже, навіювання – це мистецтво викликати в пацієнта певні «корисні» образи, галюцинації, а вони вже самі сформують потрібну реакцію.

Людина звичайно мислить образами, і звернені до неї слова набувають сили лише за образного контексту. Вони є поведінковим важилем, який формує програмовану реальність особистості під час мовлення. Вочевидь, що за один сеанс досягти бажаного результату надзвичайно важко, тому таких сеансів потрібно кілька. За цей час знахар поступово формує свідомість пацієнта завдяки майстерно побудованій послідовності галюцинацій, використовуючи низку сюжетів, доки не отримає бажану реакцію та не посилить її.

Майже всі тексти замовлянь є образними, високопоетичними текстами. Образи в замовляннях змінюють один одного, створюючи сюжет з

певним емоційним забарвленням залежно від мети тексту й лікування, зокрема такою ілюстрацією є заговор на зупинення крові: *«Летіло три пташечки через ліс, через поле, через синє море, сіли на камені. Одна пташка стала калиницю клювать, друга пісеньку співать, третя стала в (ім'я) шовковою ниткою рану зашивать, кров зупинять»* (Записано від Богомолової Зінаїди Трохимівни, 1924 р.н., с. Малинівка, Чугуївський район, Харківська область).

Після такого моделювання образів додають ще й бажану установку для хворого. Текст структуровано так, щоб викликати позитивну реакцію пацієнта. Замовляння виразне і впливає на свідомість, тобто воно завдяки сукупності образів, композиції, емоційному забарвленню програмує організм на одужання. Важливим для гіпнотерапії є використання яскравих предметів для зосередження уваги хворого, металеві предмети (хрест, ніж, ножиці) мають властивість посилювати енергетичний баланс людини. Неабиякого значення набуває ритміко-мелодійна організація замовляння, ритмізація притаманна не лише вербальному тексту, а й усьому обрядодійству, рухам, жестам тощо.

Промовляння заговірною текстом є одним із чітко регламентованих елементів поведінки цілителя. Особи, які мають відношення до знахарства, не лише під час здійснення замовляння, а й у повсякденному житті вирізняються серед буденного оточення. Будь-який знахар має у своїй місцевості певний імідж, таке життя в «образі» для нього є постійним і звичним. Якщо він вважає себе фахівцем, то й інші визнають його таким. Чаклуни, ведуни, знахарі – це марковані певною рольовою поведінкою члени громади, їх поведінка в кожному конкретному випадку різна. Тим, хто пов'язаний з чорною магією, хто претендує на роль чаклуна чи хоча б ведуна, притаманне тяжіння до винятковості, яка має вияв значно виразніше, ніж у знахарів [15, с. 141]. Особливий статус людини такої «професії» полягає в тому, що все його життя поділено на буденність і ритуальну практику. Таке існування на межі профанного й сакрального зумовлює його подвійну роль:

звичайну (ритуалізована поведінка) й робочу (ритуальна поведінка). Майже у всіх фольклорно-етнографічних матеріалах свідчення про поведінку знахарів, їх психологію або відсутні, або такої інформації недостатньо. Це можна пояснити труднощами контакту з ними. Із цього приводу С. Толстая слушно зауважувала, що, досліджуючи замовляльну традицію, треба вивчати не окремі тексти з коментарями щодо їх використання, а й комплексно, як явище народної медичної традиційної культури, тобто замовляльну практику разом з обрядом. Якщо наукове осмислення фольклорного матеріалу на побутовому й культурному рівнях залучено до практики багатьох дослідників, то психологічному аспекту народної творчості спеціалісти переважно не приділяють належної уваги [26, с. 32].

Проблема дослідження замовлянь саме як цілісної конструкції потребує, на нашу думку, ґрунтовного аналізу. Записи вербальних текстів поза ситуацією їхнього призначення виглядають штучними, для їх розуміння потрібне додаткове висвітлення таких проблем, як лексичні особливості фольклорних текстів, символіка наявних у них образів тощо.

Замовляння як обрядове дійство – це okazіонально чи завчасно запрограмована життєва ситуація, здійснювана певною особою за допомогою синкретично взаємопов'язаних слів, дій, предметів, але за умови повної віри в магічну силу очікуваного результату. Загальне й часткове в заговірно-замовляльних актах програмує архитипна свідомість «людини природи», реалізована без незначних відступів від традиції та первісних ритуально-магічних знань. Народній духовній культурі в різних галузях притаманна певна варіативність, зокрема вона можлива й у заговірній практиці. Аналіз особливостей такої галузі народного життя потребує врахування певних умов. Варіативність замовляння як комплексу (виголошення вербального тексту, супроводжувального певними ритуальними діями) зумовлена кількома причинами: 1) наявністю «професійних» і «непрофесійних» знахарів; 2) усвідомленням промовниками того, *що* чи *хто* дійсно впливає на хворих під час замовляння; 3) якісно відмінними творчими здібностями

людей, які належать до тієї чи тієї категорії виконавців. Кожен з таких параметрів у конкретному випадку моделює особливий варіант замовляння як обрядового дійства [28, с. 91].

Поняття професіоналізму в промовників нечітке. Із запровадженням християнства посилювалося переслідування представників традиційної медичної культури як служителів культу язичників, що призвело до деформації мистецтва, відомого в народі як мистецтво «волхвів». Із часом знахар, продовжуючи виконувати свої функції, перетворювався на звичайного члена суспільства. Попри значну утилітаризацію професії знахаря й поступове її нівелювання, досі їх поділяють на тих, хто працює постійно із широким загальом людей (а саме так їх сприймають як фахівців), і тих, хто лікує лише власну сім'ю чи знайомих. Позиції знахарів щодо того, хто і як впливає на пацієнта під час магічного лікування, різноманітні, а переконання промовника не завжди відповідають тому тексту замовляння, яким він послуговується. Контекст замовляння і свідомість інформанта можуть різнитися варіантами таких знань.

Так, значна кількість сучасних знахарів Слобідської України переконані, що на їхнє прохання Бог допомагає зціленню пацієнта, тому вони позиціюють себе посередниками між Господом і пацієнтом, мотивуючи це тим, що під час лікування читають «молитви» (насправді це може бути канонічна, апокрифічна молитва, молитва + замовляння, молитвенний вступ + замовляння).

На відміну від інших комунікативних актів для замовляння, як мовленнєвого акту, потрібні особливі умови. Припускають наявність двох реальних учасників: знахаря, хворого (іноді можуть бути присутні рідні чи близькі) і «фіктивного» учасника – нечистої сили. Комунікація відбувається завдяки спілкуванню знахаря, а пацієнт ніби підслуховує цю розмову, тому замовляння адресоване насамперед «нечистій силі», текст якого є начебто зрозумілим лише їй і зовсім не розрахований на сприйняття хворого. Власне текст промовляють так, що пацієнт не в змозі не лише його зрозуміти, а й

почути. І в такій ситуації важливого значення набуває тембр голосу знахаря, його артикуляція, про що свого часу зазначав М. Толстой: «Магічна дія голосу в слов'янській народній традиції прослідковується в різних функціях. Вона так чи так наявна і в усних вербальних текстах ритуально-магічного спрямування: у замовляннях, закляттях, словесних образах, вітаннях і благопобажаннях, народних «молитвах» тощо. Висота голосу, крик або шепіт, а також мовчання (нульовий ступінь) відіграє суттєву роль у багатьох обрядах і повір'ях, які потребують словесного вираження» [27, с. 428]. Для знахарів замовляння є особливим засобом, завдяки якому вони практикують, а тому текст замовляння намагаються приховати й не змінювати його.

Чимало текстів замовлянь, зафіксованих у кінці ХХ – на початку ХХІ ст., переважно містять молитвений вступ, тобто починаються звертанням до Бога і святих за допомогою: «Пресвята Богородице, йди на поміч...», «Господи милостивий, Цариця Небесна, Миколаю Угоднику, святий помошнику...» чи акцентують, що допомагатиме буде безпосередньо Бог: «Не я вишіптую, а сам Господь вишіптує...». Після такого вступу знахарі дозволяють собі вільне слововживання під час обряду. Для них насамперед важлива щирість власного прохання, з яким вони апелюють до Всевишнього.

Для повної впевненості визначальної ролі Бога щодо зцілення знахар може сприймати відомі йому тексти як звичайні молитви з відповідним ставленням до них: їх можна розповідати всім охочим, водночас застерігаючи, що не можна, наприклад, озвучувати їх злим чи хитрим людям – від них нікому користі не буде. Проте зберігається ситуація, коли на християнську позицію знахарства нашаровуються язичницькі мотиви – табу спадкоємності текстів замовлянь: передавати їх можна раз і лише молодшому за знахаря чи первістку. Численні додаткові обмеження часто запроваджують знахарі, які вірять у дієвість особливого слова, яким послуговуються під час лікування. Така поведінка іноді набуває абсурдної форми: знахар впливає на хворобу словом доти, доки воно є його таємницею. За такої умови віра в Боже зцілення є другорядною.

Знаючи особливості того чи того знахаря, так само як і його гіпотетичного впливу на пацієнта (тобто «категорії виконавця»), можна спрогнозувати наслідки його мовленнєвої (разом з обрядовою) діяльності, спрямованої на зцілення. Поділ на виконавські категорії здійснюють за рівнем поетичності, музичності, творчої обдарованості промовників, особливості їх пам'яті. Виокремлення серед промовників чотирьох категорій («передавачі», «контамінатори», «імпровізатори», «творці») досить точно окреслює таку різницю, замовляння здійснюють представники будь-яких категорій промовників. Виконавці-передавачі (менш обдаровані, зі слабкою пам'яттю) виконують обряд замовляння лише для членів власної родини. Вони зазвичай знають невеликі за обсягом тексти, володіють примітивними способами лікування, які застосовують у разі потреби [29, с. 142]. Виконавці-контамінатори (з посередніми творчими здібностями) частіше вдаються до обряду замовляння в лікувальній практиці. Серед них трапляються й такі, яких можна вважати «професіоналами» в цій галузі, вони переважно спеціалізуються на окремих видах хвороб. Такі знахарі послуговуються лише тими знаннями, які їм «передали», намагаючись зберегти їх якомога точніше, наближеними до оригіналу. Останні дві категорії промовників виявляють кваліфікацію в різних галузях духовної культури, і в обряді замовлянь так само. Виконавці-імпровізатори оперують різноманітними варіантами цього обряду, серед них є й такі, що вірять і в магічну дію слова, і в божественну впливову силу. Вони здебільшого знають чимало текстів замовлянь, способів лікування й типологію магічних прийомів, у застосуванні обрядових засобів імпровізатори не обмежуються певними діями, як контамінатори. Промовників з високим творчим потенціалом можна назвати «творцями» чи «професіоналами», – вони такі ж активні, як й імпровізатори. Від решти вони вирізняються прагненням до індивідуальної творчості, навіть в обряді замовляння. Покладання на себе, власні сили, здібності, а також бажання щось удосконалити, створювати нове – усе це виокремлює таку категорію виконавців серед інших. Вони виконують власні обряди замовлянь

особливого інваріанта, прагнення до індивідуальної творчості вирізняє таку групу в будь-якій галузі їхньої діяльності.

На сьогодні засоби лікування, пропоновані знахарями Слобідської України, є досить різноманітними. Констатуємо, що на всій території регіону рідко трапляються повністю схожі обрядодійства, складником яких є замовляння. Так, наприклад, одні знахарі під час лікувального сеансу надають перевагу лише дії слова, інші з вербальними текстами комбінують різні обрядові предмети, дії тощо.

Зафіксований матеріал уможлиблює виокремлення щонайменше трьох різновидів замовлянь, поширених у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у лікувальній народній традиції слобожанських знахарів. Перший вид – «зцілення словом»; другий передбачає використання під час обряду певних предметів: хреста, ікони, ножиць, голки тощо; третьому виду притаманне застосування відповідних дій, рухів. За нашими спостереженнями, найпоширенішим, особливо останнім часом, є «зцілення словом», яке полягає в кількаразовому повторенні певного фольклорного тексту (3, 7, 9 разів), наприкінці якого зазвичай читають молитви чи їх уривки. Іноді замовляння супроводжують певні дії, здебільшого для лікування окремих хвороб (наприклад, «спалювати рожу» неможливо без застилання хворого місця червоною тканиною, спалювання паклі). Проте супровідні дії в таких обрядах є переважно примітивними й поодинокими, їх виконують не лише знахарі, які можуть дійсно надати реальну допомогу (тобто є справжніми, у сучасному розумінні, екстрасенсами), а й особи, що випадково «отримали» магичні знання. Серед прихильників лікування словом трапляються виконавці різних категорій. Наприклад, замовляла вроки Ф. У. Корнієнко (1901 р.н., проживала в с. Прелесному Слов'янського району Донецької області), професійна промовниця, яка вірила в силу слова, але водночас не заперечувала Божого впливу на процес лікування. Вона була універсальною знахаркою: лікувала переляк, вроки, бешиху, захворювання шкіри, внутрішні хвороби тощо. Мистецтвом промовництва оволоділа ще молодою, замовляти

хвороби навчилася в матері, яка була неграмотною, як і її донька.

Обряд замовляння вроків (як і інших хвороб) відбувався в спеціально відведеній для цього кімнаті, пацієнту пропонували сісти на стілець. Перехрестившись, прочитавши «Отче наш...», знахарка клала праву руку на голову хворого й пошепки, майже нечутно, монотонно починала промовляти власне текст замовляння, який читала швидко й ритмічно: *«Першим разом, Господнім часом, не сама собою, пречистой Матушкой святой. Пресвята Богородице, йди на поміч. Господи, помози, благослови. Пречиста Матушка святая, приступи. Ішов Миколай мостом з кістяним костюм. Зустріла Пречиста та й питає: «Куди Миколай ідеши?» «Іду від младенческого шептати молитвенному, хрещеному (ім'я). Помилуй його, Боже, помилуй (повторює тричі). Ісус, Син Божий, прибувай з воскресною молитвою, з молитвеним, хрещеним (ім'я). Помилуй хрещеного (ім'я) від младенческого, переполох і зглазу. Помилуй його, Боже, помилуй (повторює тричі). Матір Божя, Пресвятая Богородице, йди з воскресною молитвою до молитвенного, хрещеного (ім'я). Помилуй хрещеного (ім'я) від младенческого, переполоху і зглазу. Помилуй його, Боже, помилуй (повторює тричі). Всі святі, небесні сили прибувайте з воскресною молитвою. Помилуйте хрещеного (ім'я) від младенческого, переполоху і зглазу. Помилуй його, Боже, помилуй (повторює тричі). Пантілімін Ізцилітель, ізцилі молитвенного, хрещеного (ім'я) від усяких хвороб, младенческого, переполоху і зглазу. Помилуй хрещеного (ім'я) від переполоху і зглазу. Помилуй його, Боже, помилуй (повторює тричі)»* (записано від Корнієнко Фекли Удесівни, 1901 р.н., с. Прелесне, Слов'янський район, Донецька область).

Досліджуючи обряд замовляння, треба зважати, що його структурне, сюжетне й текстове оформлення зумовлене особливим завданням лікувальної практики: знахар повинен мати реальний психоенергетичний чи парапсихологічний (гіпнотичний, енергетичний) вплив на своїх пацієнтів. Деякі дослідники зазначають, що суттєвим здобутком народного цілителства є історичний досвід біоенергетичного лікування людини й

сучасна практика енергоінформаційних методик впливу на організм хворого, методи екстрасенсорики тощо [22, с. 7]. Біоенерготерапію (як цілювальний метод) і фітотерапію вважають найдавнішими емпіричними лікувальними методами. Вона, імовірно, сформувалася в стародавньому Китаї та Індії, одержала всебічний розвиток у філософії даосизму, буддизму й різноманітних напрямках йоги. На відміну від фітотерапії, витоками якої є хімічна тотожність організму людини та його функціонування в реальних природних умовах життєдіяльності, біоенерготерапія ґрунтувалася на єдності біоенергетики людини й навколишнього фізичного світу, на методах коригування біоенергоінформаційних процесів людини в постійно змінюваних умовах космічної енергетики й магнетизму, інформаційної взаємодії маси й енергії матеріального світу. Саме біоенергоінформаційна єдність людського організму й навколишнього (ближнього й далекого) Космосу слугувала підвалинами емпіричного пошуку засобів впливу на перебіг біоенергоінформаційних процесів, їх застосування в лікувальних цілях.

Наразі у філософії йоги відомі ефективні методики біоенергодіагностики, біоенергокорекції психічних станів, особливо передбачення, ясновидіння, які вважали засобами самовдосконалення людини. Проте потрібно зважати на те, що розуміння енергії, енергетики людини тоді мало феноменологічне, а не наукове пояснення, сутність їх об'єктивно не визначали або пояснювали космічним чи теологічним походженням і дією. Ототожнення такої енергетики з психічною енергією людини застосовували як методи психічного тренінгу, медитації в даоській та індійській філософії. Але й психічну енергію людини також вважали чимось незбагненим, позалюдським, духовним утворенням. Об'єктивне, експериментальне дослідження зазначеного явища стало можливим лише в сучасному вимірі завдяки розвитку таких наук: фізики атмосфери Землі, біофізики, космології, електродинаміки, магнітобіології, молекулярної біології, квантової механіки, інформатики, механіки нерівноважних процесів,

синергетики, психології.

Для сучасного усвідомлення й застосування біоенергоінформаційних процесів для покращення здоров'я та нормального функціонування людського організму неабияке значення мають новітні наукові досягнення. Безперечно, складником обряду замовляння в деяких ситуаціях може бути психотерапевтичний вплив, який починають зреалізовувати від початку звернення хворого до знахаря. Іноді це відбувається вже під час обряду, якщо пацієнт вірить у власне зцілення. Парапсихологічний (гіпнотичний чи біоенергетичний) вплив стимулює весь обряд замовляння. Унаслідок особливої, виробленої впродовж століть традиції, його посилюють особливим віршуванням тексту замовляння, своєрідність якого полягає в ритміко-мелодійній структурі, за допомогою якої його оформлюють. Попри свою не пісенність, замовляння за формою тяжіють до речитативу, зазвичай ритміко-мелодійну схему тексту завжди витримують.

Отже, замовляння – жанр досить сталий, консервативний, він зберігає світоглядну архаїку, яка досі до кінця ще не усвідомлена, і тому потребує подальшого наукового осмислення. Нині одним з найпоширеніших видів лікувальної магії слобожан є словесна, яку здебільшого застосовують непоодинокі, а разом з іншими магічними діями й способами лікування. Отримані результати психофізичного впливу народних замовлянь з лікувальною метою слугують підґрунтям офіційної наукової медицини, насамперед вербального методу психотерапії та гіпнотерапії, психопрограмування та НЛП (нейролінгвістичне програмування). Езотеричним досвідом знахарів послуговуються вихователі, психологи, педагоги, лікарі, актори, лектори й політики, останні мовленнєву інтонацію замовлянь запозичили для ораторського мистецтва, особливо для формування громадської думки. Так історично склалося, що народне цілителство, особливо вербальна магія, має статус альтернативної медицини.

Література:

1. Астахова А. М. Художественный образ и мировоззренческий элемент в заговорах. М.: Наука, 1964. 11 с.
2. Без минулого немає майбутнього: Про відкриття відреставрованого Музею ветеринарної медицини України // Ветеринарна медицина України. 2001. № 10. С. 8 – 9.
3. Беркало Л. А. В поисках ключ-травы: Книга о лекарственных растениях. Х.: Прапор, 1990. 269 с.
4. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту; [переклад проф. Івана Огієнка]. К.: Українське Біблійне Товариство, 2002. 1375 с.
5. Богоявленский Н. А. Древнерусское врачевание в XI – XVII вв. Источники для изучения истории русской медицины. М.: Медгиз, 1960. 326 с.
6. Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження / Редкол.: відпов. ред. Ю. Г. Гошко. К.: Наукова думка, 1983. 304 с.
7. Болтарович З. Є. Народне лікування українців Карпат кінця 19 – початку 20 ст. К.: Наук. думка, 1980. 118 с.
8. . Болтарович З Є. Народна медицина українців. К.: Наук. думка, 1990. 231 с.
9. Бухлова Н. В. Формування здатності особистості до самонавчання // Педагогічна скарбниця Донеччини. Донецьк: ТОВ «Каштан», 2002. № 1-2. С. 47-48.
10. Губергриц А. Я. Лекарственные растения Донбасса. Донецк: Донбас, 1990. 280 с.
11. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклор. Луцьк: Вежа, 1997. 296 с.
12. Добровольский В. М. Данные для народного календаря Смоленской губ. в связи с народными верованиями // Живая старина. 1897. № 2–3. С. 357–380.

13. Етнокультурологія: Словник-довідник / укладач Л. М. Маєвська. Житомир: ЖДУ, 2007. 392 с.
14. Зеленин Д. К. Имущественные запреты как пережиток первобытного коммунизма. Л., 1934. 75 с.
15. Коваленко Г. О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губернии // Этнографическое обозрение. 1891. Кн. 9. № 2. С. 141–149.
16. Косич М. Н. Литвины-белоруссы Черниговской губ. их быт и песни. СПб., 1902. 128 с.
17. Лурье С. В. Историческая этнология: Учебное пособие для вузов. М.: Академический Проект: Гаудеамус, 2004. 624 с.
18. Новикова М. Коментар // Українські замовляння. К.: Дніпро, 1993. С. 199 – 305.
19. Новикова М. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння. К.: Дніпро, 1993. С. 7 – 29.
20. Носаль І. М. Від рослини – до людини: Розповіді про лікування та лікарські рослини України. К.: Веселка, 1992. 606 с.
21. Перевозченко И. И. и др. Лекарственные растения. К.: Урожай, 1991. 200 с.
22. Попов М. В. «Народна медицина» чи народне цілительство? // Проблемы медицины. Научный медицинский журнал. 2000. № 1-2 (15-16), лютий–березень. С. 4 – 9.
23. Скрипник Г. Народна медицина // Поділля. К.: Доля, 1994. С. 325–344.
24. Смирнов А. М. В. И. Калугин – выдающийся историк отечественной ветеринарной медицины // Ветеринария и кормление. 2013. № 6. С. 40–41.
25. Токин Б. П. Фитонциды. М.: Изд-во Акад. мед. наук СССР, 1951. 238 с.
26. Толстая С. М. К проблеме комплексного изучения фольклора //

Фольклор. Песенное наследие. М.: Наука, 1991. С. 31 – 33.

27. Толстой Н. И. Очерки славянского язычества. М.: Индрик, 2003. 624 с.

28. Харитонова В. И. Заговорно-заклинательный акт в народной культуре восточных славян // Этнографическое обозрение. 1993. №4. С. 91–106.

29. Харитонова В. И. Восточнославянская причеть и ее исполнители // Фольклор народов РСФСР. Межэтнические фольклорные связи. Уфа: Изд. Башкирского университета, 1987. С. 138 – 148.

30. Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження / Відпов. редактор В. Борисенко. К.: Родовід, 1997. 384 с.

31. Швидкий С. М. Етнокультурна спадщина населення Слобідської України ХІХ – початку ХХІ ст. у системі сучасних знань та світоглядних уявлень [монографія]. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. 409 с.

Этнографические аспекты изучения народной медицины: Тезисы всесоюз. науч. конф. 10-12 марта 1975 г. Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1975. 67 с.

Додатки

1. Темарій для опитування інформаторів

Народні назви хвороб та їх походження

1. Які назви народних хвороб Вам відомі?
2. Як називали у Вашому селі пневмонію?
3. Як називали у Вашому селі серцеві недуги?
4. Чи знали Ви назву «колька», «костолом» які болі ними позначали?
5. Як називали у Вашому селі дизентерію?
6. Чи знали у Вашому селі таку назву дизентерії, як «червінка», «почеревина» і що вони означали?
7. Як називали у Вашому селі захворювання горла?
8. Як називали у Вашому селі нежить?
9. Як називали у Вашому селі туберкульоз?
10. Чи відома Вам така назва, як «сухоти»?
11. Як називали у Вашому селі біль у суглобах?
12. Як називали у Вашому селі сильні болі шлунка?
13. Як називали у Вашому селі астму?
14. Чи знали Ви таку назву астми, як «ядуха», «задуха»?
15. Чи знали Ви такі назви, як «надсада», «підорва», «натуга», які хвороби ними позначали?
16. Як називали у Вашому селі псоріаз?
17. Як називали у Вашому селі кір, вітрянку?
18. Якими причинами у Вашому селі пояснювали простудні захворювання?
19. Яке пояснення Ви давали хворобам шлунково-кишкового тракту?
20. Які хвороби у Вашому селі пояснювали спадковістю?
21. Якими причинами Ви пояснювали зубні болі та карієс на зубах?

22. Чи пояснювали у Вашому селі захворювання людини через проникнення в організм таких паразитів, як ящірки, гадюки, жаби?
23. Чи побутували у Вашому селі назви «волос», «волокно», якими називали запальні процеси на пальцях ніг чи рук?
24. Як називали у Вашому селі хвороби очей?
25. Чи відома Вам така назва, як «золотуха»?
26. Як у Вашому селі називали запалення повік?
27. Чи відома Вам така назва, як «трахома»?
28. Як у Вашому селі називали запалення роговиці?
29. Чи відома Вам така назва запалення роговиці, як «більмо»?
30. Як у Вашому селі називали біль у горлі?
31. Чи відома Вам така назва, як «зубища», якою називали гланди, що болять?
32. Як у Вашому селі називали печію?
33. Чи відома Вам така назва печії, як «пекариця»?
34. Як у Вашому селі називали ангіну?
35. Чи відома Вам така назва ангіни, як «теменник»?
36. Як називали у Вашому селі епілепсію?
37. Чи знали Ви таку назву епілепсії, як «падуча», «падавка»?
38. Як у Вашому селі називали інсульт?
39. Чи знали Ви таку назву, як «самостріл», що вона означає?
40. Як називали у Вашому селі сильний біль голови?
41. Як називали у Вашому селі біль у вухах?
42. Як називали у Вашому селі малярію?
43. Чи знали Ви таку назву малярії, як «тетюха», «матка», «кумушка»?
44. Як називали у Вашому селі епідемічні захворювання?
45. Чи знали Ви назву «жовтачка», «жовтільниця», «жовтуха», що вона означає?
46. Чи відома Вам назва «рожа», яку хворобу нею називали?

47. Яке значення на пояснення хвороб мав місяць, і чи впливав він на час і методи лікування?
48. Чи пояснювали у Вашому селі захворювання, причини виникнення яких були незрозумілі, впливом злих духів-демонів?
49. Які вірування існували, щоб примиритися з нечистим?
50. Чи могли «уроки» бути причиною хвороб?
51. Чи відрізнялися у вашому селі хвороби «з очей» та «уроки»?
52. Чи побутувало у Вашому селі повір'я, що причиною такої хвороби, як холера може бути недотримання християнських свят?
53. Чи вірили у Вашому селі, що хворобу дитини могло спричинити місячне сяйво, яке попадає на немовля, коли воно спить?
54. Чи відоме Вам таке оригінальне повір'я про те, що кинута людиною волосина оживає, може проникнути в організм людини й стати причиною захворювання, яке мало назву «волос»?
55. Чи побутувала у Вашому селі віра в те, що людина хворіє за свої гріхи, що саме так її карає Бог?
56. Як у Вашому селі уявляли холеру?
57. Чи вірили у Вашому селі, що холера бере призначену їй Богом кількість жертв, і вона не може ввійти в те село, де є капличка?
58. Як у Вашому селі уособлювали чуму?
59. Як у Вашому селі уособлювали малярію?
60. Як у Вашому селі уособлювали лихоманку?
61. Як у Вашому селі уявляли пропасницю?
62. Чи відоме Вам уособлення пропасниці в образі молодої дівчини, яка перетворюється на повітря і, потрапивши в організм людини, викликає захворювання?
63. Чи відоме Вам уособлення пропасниці в образі чорнявої дівчини, яка карає людей, які працюють у «святу п'ятницю»?
64. Як у Вашому селі уособлювали «ляк»?

65. Чи відоме Вам уособлення «ляку» в образі «красного панича», який, перевтілившись, міг проникати в людину?

66. Які методи діагностики «ляку» Вам відомі?

Народні методи профілактики

1. Чи застосовували у Вашому селі з профілактичною метою пшеницю, часник і чому?

2. Чи використовували в Вашому селі часник як оберіг, наприклад для захисту немовлят?

3. Чи застосовували цибулю у Вашому селі в профілактичних цілях?

4. Які профілактичні засоби використовувалися від холери?

5. Чи вживали Ви з метою профілактики захворювань відвари із сушених фруктів (яблук, груш, слив, вишень, черешень)?

6. Чи відомі Вам профілактичні настої з трав звіробою, відвару кропиви?

7. Чи вживали у Вашому селі з метою профілактики посвячені бруньки верби? Від яких хвороб їх застосовували?

8. Чи застосовували у Вашому селі як профілактичні засоби квіти (любисток, валеріана, півонія), від яких хвороб?

9. Яких забобонів повинна дотримуватися вагітна жінка заради здоров'я майбутньої дитини?

10. Чи відомі Вам магичні ритуали, які проводили для того, щоб відігнати хвороби? Як і де їх проводили? Хто брав у них участь?

11. Чи відомий Вам ритуал ткання полотна, яке спалювали до схід сонця за селом від холери?

12. Чи відомий Вам ритуал, коли осикові хрести клали в чотирьох кінцях села як профілактичний засіб?

13. Чи вірили у Вашому селі в захисну від хвороби силу амулетів чи оберегів?

14. Чи відоме Вам застосування оберегів з металу, мінералів?

15. Чи відоме Вам застосування в обрядах від хвороб хліба і солі?
16. Чи застосовували у Вашому селі як захист від хвороб червону нитку?
17. Чи відомі Вам такі профілактичні засоби, як охоронні молитви?

Знахарі

1. Як Ви ставитеся до знахарів, чи вірите в їх надприродні сили?
2. Якими ознаками у Вашому селі вирізняли особу знахаря від чарівника?
3. У Вашому селі знахарем могла бути як жінка, так і чоловік?
4. Чи однакові сфери впливу в знахаря- жінки й знахаря- чоловіка?
5. Чи мав знахар у селі особливе соціальне становище?
6. Як у Вашому селі називали знахарів?
7. Чи відомо Вам, чи міг знахар застосовувати у своїй практиці аптечні ліки?
8. Як у Вашому селі знахарі отримували своє ремесло?
9. Чи вважали, що знахар повинен народитися в конкретний день тижня чи місяця, щоб стати справжнім цілителем?
10. Чи відома Вам традиція наділяти здатністю зцілювати людей найстаршу або наймолодшу дитину?
11. Чи зберігали знахарі своє ремесло в таємниці, чому?
12. Відомо Вам, чи завжди знахар передавав свої знання після смерті комусь з рідних?
13. Чи можна було отримати знахарські знання за певну плату?
14. Які особливості передачі знахарства Вам відомі?
15. Чи міг знахар лікувати рідних людей?
16. У якій половині дня знахар проводить свої операції?
17. Чи міг знахар лікувати у свята?
18. Чи відомо Вам, чому знахарі часто лікували лише в середу і в п'ятницю?
19. Чи існувала серед знахарів певна спеціалізація?

20. Чи поділяли у вашому селі знахарів на навчених і природжених?
21. Чи брали знахарі у Вашому селі за свої послуги якусь платню?

Традиції збору лікарських трав

1. Які традиції збору лікарських трав Вам відомо?
2. Чи відома Вам традиція збирання лікарського зілля до свята Івана Купала?
3. Які саме рослини Ви збирали до свята Івана Купала?
4. Чи відома Вам традиція збирання лікарських трав до свята Маковея?
5. Чи надавали Ви перевагу збирати до Маковея городні культури (мак, соняшник, морква, кріп)?
6. Чи відома Вам традиція збирання лікарського зілля до свята Симона Зилоти («Семена Злата», «Зільника», «Семена Зелена»)?
7. Чи приказували у Вашому селі, збираючи рослини на Симона Зилоти, до Мати Божої, до Святого Авраама, Святого Михаїла?
8. Чи мало значення, у якій саме порі року збирати лікарські трави?
9. Які трави збирали до сходу сонця? Чому саме о цій порі?
10. Які трави збирали при молодому місяці? Чому?
11. Які трави збирали при повному місяці? Чому?
12. Чи побутувало у Вашому селі повір'я, що лікарське зілля не можна рвати голою рукою? Які це були рослини?
13. Чи побутувало у Вашому селі повір'я, що є лікарські рослини, які повинен рвати сам хворий? Які це були рослини?

Дикорослі лікарські трави

1. Які види ліків Вам відомі?
2. Які рослинні лікарські форми Вам відомі?
3. Чи побутувала у Вашому селі така рослинна лікарська форма, як відвари? Які технології його приготування Вам відомі?
4. Чи відомі Вам відвари на горілці, вині, оцті, молоці, сироватці?
5. Чи побутувала у Вашому селі така рослинна лікарська форма, як настої? Які технології їх приготування Вам відомі?
6. Чи були поширені у Вашому селі горілчані настої?
7. Чи були поширені у Вашому селі такі рослинні лікарські форми, як порошки з коренів трави або квітів висушеної рослини? Які технології їх приготування Вам відомі?
8. Чи використовували у Вашому селі свіжі рослини у вигляді компресів?
9. Якому методу лікування Ви надавали перевагу: лікування однією лікарською рослиною чи сумішшю кількох трав?
10. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою оман? При яких хворобах його застосовували?
11. Які народні назви омани Вам відомі («дивосил», «дикий соняшник», «старий хліб», «старівник»)?
12. Чи використовували оман при лікуванні хвороб шлунково-кишкового тракту, легеневих простудах, для гоїння ран?
13. Які рецепти приготування ліків з омани Вам відомі?
14. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою звіробій? При яких хворобах його застосовували?

15. Які народні назви звіробою Вам відомі («пожарниця», «іванок-прозірник», «божа крівця», «святоянське зілля»)?
16. Чи відомо Вам, що звіробій часто називали ліками від дев'яноста дев'яти недуг?
17. Які рецепти ліків, до яких входить звіробій, Вам відомі?
18. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою полин гіркий? При яких хворобах його застосовували?
19. Чи використовували у Вашому селі полин гіркий як лікувальний засіб від пропасниці, жовтяниці, при сухому кашлі, ревматизмі?
20. Чи використовували у Вашому селі свіжий сік полину для гоїння ран?
21. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою полин звичайний? При яких хворобах його застосовували?
22. Які народні назви полину звичайного Вам відомі («чорнобиль», «бильник», «билиця»)?
23. Які народні рецепти ліків з використанням полину звичайного Вам відомі?
24. Чи використовували у Вашому селі полин звичайний при запальних процесах нирок, сечового міхура, для лікування простудних захворювань, туберкульозу, гінекологічних недуг, епілепсії, холери?
25. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою кропиву? При яких хворобах її застосовували?
26. Які народні назви кропиви Вам відомі («жалива», «жаркуха», «покрива»)?
27. Які народні рецепти приготування ліків з кропивою Вам відомі?
28. Чи використовували у Вашому селі кропиву як кровоочисний засіб?
29. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою деревій? При яких хворобах його застосовували?

30. Які народні назви деревію Вам відомі («деревень», «кровавник», «серпник», «серпоріз»)?
31. Які народні рецепти ліків, до яких входить деревій, Вам відомі?
32. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою подорожник великий? При яких хворобах його застосовували?
33. Які народні рецепти ліків, до яких входить подорожник, Вам відомі?
34. Чи використовували у Вашому селі подорожник для гоїння ран, наривів, опіків, при простудних захворюваннях, туберкульозі легенів?
35. Чи використовували у Вашому селі ромашку з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?
36. Які народні назви ромашки Вам відомі («рум'янок», «рум'янець», «романок»)?
37. Які народні рецепти ліків, до яких входить ромашка, Вам відомі?
38. Чи використовували у Вашому селі ромашку при свербінні шкіри, екземах, гнійних ранах?
39. Чи використовували у Вашому селі ромашку для лікування дитячих недуг?
40. Чи використовували у Вашому селі м'яту з лікувальною метою? Які народні рецепти ліків, до яких входить м'ята, Вам відомі?
41. Чи використовували у Вашому селі м'яту при шлунково-кишкових захворюваннях?
42. Чи використовували у Вашому селі свіже листя м'яти у вигляді компресів при головних болях?
43. Чи відомі Вам такі види м'яти, як польова, водяна, круглолиста, кучерява, перцева? Яку з них найчастіше використовували з лікувальною метою?
44. Чи відомі Вам такі види лопуха, як павутинистий, лопух великий і лопух малий? Який з них використовували з лікувальною метою і при яких хворобах?

45. Чи використовували у Вашому селі лопух при шкірних захворюваннях: золотусі, висипах, екземі?
46. Які народні рецепти ліків, до яких входить лопух, Вам відомі?
47. Чи використовували у Вашому селі листя лопуха у вигляді компресів при радикуліті?
48. Чи використовували у Вашому селі лопух при лікуванні алкогольного отруєння?
49. Чи використовували у Вашому селі аїр з лікувальною метою? При яких хворобах його застосовували?
50. Які народні назви аїра Вам відомі («татарське зілля», «татарка», «лепеха», «ір», «ірник»)?
51. Які народні рецепти ліків, до яких входить аїр, Вам відомі?
52. Чи використовували у Вашому селі аїр для вгамування зубного болю?
53. Чи вважали у Вашому селі аїр дезінфікуючим засобом?
54. Чи вважали у Вашому селі аїр корисним при варикозному розширенні вен?
55. Чи використовували у Вашому селі арніку з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?
56. Чи використовували у Вашому селі мох ісландський з лікувальною метою? При яких хворобах його застосовували?
57. Які народні рецепти з мохом Вам відомі?
58. Які народні назви моху ісландського Вам відомі («плюцник», «легківець»)?
59. Чи використовували у Вашому селі радіолу з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?
60. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою захворювань шлунково-кишкового тракту золототисячник?
61. Які народні назви золототисячника Вам відомі («центурія», «середечник», «рута», «зарка»)?

62. Чи використовували у Вашому селі цикорій дикий при захворюваннях печінки?

63. Які народні назви цикорію дикого Вам відомі («синька», «петрові батоги»)?

64. Які народні рецепти ліків із цикорієм диким Вам відомі?

65. Чи використовували у Вашому селі для лікування захворювання нирок і сечового міхура такі дикорослі рослини, як польовий хвощ, пирій, спориш?

66. Чи використовували у Вашому селі при серцево-судинних захворюваннях валеріану, конвалію, горицвіт?

67. Які народні рецепти ліків з цими рослинами Вам відомі?

68. Чи використовували у Вашому селі горицвіт з лікувальною метою? При яких хворобах його застосовували?

69. Чи використовували у Вашому селі при вивихах і переломах таку рослину, як живокіст? Які народні рецепти ліків з ним Вам відомі?

70. При яких ще хворобах застосовували живокіст?

71. Які рослини Ви використовували для купання дітей?

72. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою такі отруйні рослини, як дурман, беладонна, купина лікарська, очиток їдкий, багно болотяне, ранник шишкуватий?

73. Які народні рецепти ліків з отруйними рослинами Вам відомі?

74. Чи використовували у Вашому селі для лікування шкірних недуг чистотіл? При яких ще захворюваннях його застосовували?

75. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою мухомор червоний? При яких хворобах його застосовували?

76. Які ще дикорослі рослини Ви застосовували з лікувальною метою?

Дерева, кущі та лісові ягоди в народній медицині

1. Чи використовували у Вашому селі дуб з лікувальною метою? З чого робили ліки: з листя, кори чи жолудів?
2. Які народні рецепти ліків, до яких входить дуб, Вам відомі? При яких хворобах їх застосовували?
3. Чи використовували у Вашому селі дуб для лікування запалення слизової оболонки ротової порожнини, ангінах, болю зубів, для лікування лишайів?
4. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою березу? Яку її частину (листя, бруньки, кору) чи сік для приготування ліків застосовували частіше?
5. Які народні рецепти ліків з березою Вам відомі? При яких хворобах їх застосовували?
6. Чи використовували у Вашому селі березовий сік для лікування нирок, корости, раку?
7. Чи використовували у Вашому селі липу з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?
8. Які народні рецепти ліків з липою Вам відомі?
9. Чи використовували у Вашому селі тополю з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?
10. Які народні рецепти ліків, до яких входить тополя, Вам відомі?
11. Чи використовували у Вашому селі вербу з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?
12. Які народні рецепти ліків, до яких входить верба, Вам відомі?

13. Чи використовували у Вашому селі відвар вербової кори для загоювання ран?

14. Чи вважали у Вашому селі, що після того, як з'їсти «котиків» зі свяченої верби, то можна запобігти захворюванню горла?

15. Чи використовували у Вашому селі вільху з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?

16. Чи використовували у Вашому селі ясен з лікувальною метою? При яких хворобах його застосовували?

17. Чи використовували у Вашому селі хвою з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?

18. Чи використовували у Вашому селі молоді пагінці сосни чи соснові шишки для лікування астми?

19. Чи використовували у Вашому селі калину з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?

20. Які народні рецепти ліків, до яких входить калина, Вам відомі?

21. Чи використовували у Вашому селі шипшину з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?

22. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою бузину? При яких хворобах її застосовували?

23. Чи використовували у Вашому селі квіти бузини для лікування ревматизму й радикуліту?

24. Чи використовували у Вашому селі коріння бузини для лікування хвороб нирок і діабету?

25. Чи використовували у Вашому селі осику з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?

26. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою терен? При яких хворобах його застосовували?

27. Чи використовували у Вашому селі черемху з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?

28. Які народні рецепти ліків, до яких входить черемха, Вам відомі?

29. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою горобину? При яких хворобах її застосовували?

30. Чи використовували у Вашому селі ліщину з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?

31. Чи використовували у Вашому селі ліщину для лікування шкірних захворювань?

32. Чи використовували у Вашому селі плодове дерева з лікувальною метою? При яких хворобах їх застосовували?

33. Які народні рецепти ліків, до яких входять плодове дерева, Вам відомі?

34. Чи використовували у Вашому селі яблуневий або грушевий цвіт для лікування простудних захворювань?

35. Чи використовували у Вашому селі гілочки вишні для лікування пропасниці?

36. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою горіх? При яких хворобах його застосовували?

37. Які народні рецепти ліків, до яких входить горіх, Вам відомі?

38. Чи використовували у Вашому селі листя горіха для лікування організму від глистів?

39. Чи використовували у Вашому селі каштан з лікувальною метою? При яких хворобах його застосовували?

40. Які народні рецепти ліків, до яких входить каштан, Вам відомі?

41. Чи використовували у Вашому селі ягоди з лікувальною метою (малину, суницю, чорницю, брусницю)? При яких хворобах їх застосовували?

42. Чи використовували у Вашому селі ожину з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?

43. Чи використовували у Вашому селі суницю для очищення крові при висипах на шкірі?

44. Які ще дерева, кущі та ягоди у Вашому селі використовували з лікувальною метою?

45. Чи використовували у Вашому селі глід з лікувальною метою? При яких хворобах його застосовували?

46. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою женьшень? При яких хворобах його застосовували?

Овочі, зернові, технічні і декоративні рослини

в народній медицині

1. Чи використовували у Вашому селі харчові рослини з лікувальною метою?

2. Які народні рецепти ліків, до яких входить часник, Вам відомі?

3. Чи використовували у Вашому селі цибулю з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?

4. Які народні рецепти ліків, до яких входить цибуля, Вам відомі?

5. Чи використовували у Вашому селі сік свіжої цибулі для натирання місця укусу скаженої собаки чи бджоли?

6. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою картоплю? При яких хворобах її застосовували?

7. Чи використовували у Вашому селі капусту з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?

8. Чи використовували у Вашому селі свіжий сік з капусти для лікування ожиріння, діабету, пониженої кислотності шлунка?

9. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою буряк? При яких хворобах його застосовували?

10. Чи використовували у Вашому селі сік буряка для лікування горла, при високому кров'яному тиску?

11. Чи використовували у Вашому селі гарбуз з лікувальною метою? При яких хворобах його застосовували?

12. Чи використовували у Вашому селі сік гарбуза при безсонні, а його насіння для лікування печії?

13. Чи використовували у Вашому селі моркву з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували

14. Чи використовували у Вашому селі петрушку з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?

15. Чи вважали петрушку у Вашому селі сечогінним засобом?

16. Чи використовували у Вашому селі бобові, зокрема квасолі, з лікувальною метою? При яких хворобах їх застосовували?

17. Чи використовували у Вашому селі огірки з лікувальною метою? При яких хворобах їх застосовували?

18. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою хрін, редьку, гірчицю? При яких хворобах їх застосовували?

19. Чи використовували у Вашому селі хрін для лікування кашлю, ракових захворювань, при болях у шлунку?

20. Чи використовували у Вашому селі хрін для лікування? Які народні рецепти ліків, до яких входить хрін, Вам відомі

21. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою зернові й технічні культури?

22. Чи використовували у Вашому селі овес з лікувальною метою? При яких хворобах його застосовували?

23. Які народні рецепти ліків, до яких входить овес, Вам відомі?

24. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою жито, пшеницю, ячмінь, просо, гречку? При яких хворобах їх застосовували?

25. Які народні рецепти ліків із цими зерновими культурами Вам відомі?

26. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою льон? При яких хворобах його застосовували?

27. Які народні рецепти ліків, до яких входить льон, Вам відомі?

28. Чи використовували у Вашому селі льон для лікування хвороб шлунково-кишкового тракту, зокрема виразок шлунка й гастриту?

29. Чи використовували у Вашому селі льон для лікування вивихів і ударів?

30. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою соняшник? При яких хворобах його застосовували?

31. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою кукурудзу? При яких хворобах її застосовували?

32. Чи використовували у Вашому селі настій з приймочок кукурудзи як сечо- й жовчогінний і протизапальний засіб, а також для розчинення ниркових каменів?

33. Чи використовували у Вашому селі шавлію з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?

34. Чи використовували у Вашому селі мелісу з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?

35. Чи використовували у Вашому селі настій з меліси при болях у серці, гіпертонії, неврозах, гінекологічних захворюваннях, болісних менструаціях, болях в шлунку?

36. Чи використовували у Вашому селі любисток з лікувальною метою? При яких хворобах його застосовували?

37. Чи використовували у Вашому селі корінь любистку при захворюваннях нирок, серця?

38. Які ще декоративні рослини з лікувальною метою Ви застосовували?

Ліки тваринного походження

1. Чи часто у Вашому селі використовували для лікування ліки тваринного походження?
2. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою молоко й молочні вироби? При яких хворобах їх застосовували?
3. Чи використовували у Вашому селі гаряче, кип'ячене молоко для лікування простудних захворювань, болю горла, кашлю? З якими ще додатковими компонентами могли вживати таке молоко (перець, масло, часник, смалець, сода)?
4. Чи вважали у Вашому селі, що овече чи козяче молоко помагає при туберкульозі легенів?
5. Чи використовували у Вашому селі жіноче грудне молоко для лікування очних захворювань у дітей (закапували очі)?
6. Чи вживали у Вашому селі сметану при гнійній висипці, золотусі, наривах?
7. Які народні рецепти, до яких входила сметана, Вам відомі?
8. Чи використовували у Вашому селі масло з лікувальною метою? При яких хворобах його застосовували?
9. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою тваринні жири (свинячий, собачий, борсучий, ведмежий, гусячий, їжаковий, зміїний, черепаховий)? При яких хворобах їх застосовували?

10. Які народні рецепти ліків, до яких входять тваринні жири, Вам відомі?

11. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою яйця? Які народні рецепти, до яких входять яйця, Вам відомі?

12. Чи часто у Вашому селі при лікуванні використовували органи тварин (печінку, серце, легені, мозок)?

13. Чи використовували у Вашому селі курячу або телячу печінку для лікування так званої «курячої сліпоти», коли з настанням темряви людина погано бачить?

14. Чи використовували у Вашому селі жовч з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?

15. Чи приймали у Вашому селі жовч внутрішньо для лікування шлункових захворювань?

16. Чи використовували у Вашому селі жовч молодого щеняти для лікування епілепсії?

17. Чи використовували у Вашому селі кістки тварин з лікувальною метою? При яких хворобах їх застосовували?

18. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою п'явок?

19. Чи використовували у Вашому селі мурашок з лікувальною метою? У який спосіб і при яких хворобах їх застосовували?

20. Чи використовували у Вашому селі рибу з лікувальною метою? При яких хворобах її застосовували?

21. Чи відомо Вам, що пропасницю могли лікувати стертою на порошок рибою?

22. Чи використовували у Вашому селі мед з лікувальною метою? При яких хворобах його застосовували?

23. Чи вживали мед з іншими компонентами (молоком, горілкою або відваром трав) для лікування?

24. Чи застосовували мед для лікування виразки шлунка?

25. Чи використовували у Вашому селі з метою лікування такі продукти бджільництва, як віск, прополіс, маточне молоко? При яких хворобах їх застосовували?

26. Чи використовували віск для гоїння ран?

27. Які ще ліки тваринного походження Вам відомі?

Ліки мінерального походження

1. Чи часто ви користувалися ліками мінерального походження? Які саме мінерали застосовували?

2. Чи використовували у Вашому селі глину з лікувальною метою? При яких хворобах і в який спосіб її застосовували?

3. Чи використовували у Вашому селі сіль з лікувальною метою? При яких хворобах і в який спосіб їх застосовували?

4. Чи відома Вам традиція приготування так званої «четвергової солі»?

5. Чи використовували у Вашому селі оцет з лікувальною метою? При яких хворобах його використовували?

6. Чи використовували у Вашому селі попіл з лікувальною метою? У який спосіб і при яких хворобах його застосовували?

7. Чи використовували у Вашому селі дьоготь з лікувальною метою? При яких хворобах його застосовували?

8. Чи відоме Вам використання крейди для лікування печії?

9. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою такі метали, як мідь, олово, залізо, ртуть? При яких хворобах їх застосовували?

10. Чи відоме Вам використання з лікувальною метою дорогоцінних металів? При яких хворобах їх застосовували?

11. Чи використовували у Вашому селі золото для лікування ячменю, золотухи? У який спосіб відбувалося лікування?

12. Чи відоме Вам використання мідних монет для лікування головного болю?

13. Чи застосовували у Вашому селі ртуть при важких пологах, коли давали її пити в чистому вигляді?

14. Чи використовували у Вашому селі з лікувальною метою пісок? При яких хворобах і в який спосіб його застосовували?

15. Мінеральні засоби виконували частіше лікувальну чи магічну функцію (обереги, амулети)?

Фізіотерапевтичні засоби

1. Що частіше з фізіотерапевтичних засобів застосовували: тепло (компреси, масаж, теплі й гарячі ванни, інгаляції) чи холод (холодні обгортання, компреси)?

2. Чи використовували у Вашому селі при хронічних захворюваннях купелі?

3. Що для купань використовували частіше: воду чи відвари лікарського зілля?

4. Як у Вашому селі робили «сухі ванни» (інгаляції)?

5. Чи відоме Вам таке застосування тепла у вигляді сухих і вологих компресів з висівок, вівса, попелу, які прикладали до болючих місць?

6. Чи часто у Вашому селі при простудних захворюваннях користувалися холодними обгортаннями? У який спосіб це відбувалося?

7. Чи клали холодні компреси на живіт при шлункових захворюваннях?

8. Чи часто для лікування у Вашому селі використовували масажі?

9. Які ще фізіотерапевтичні засоби Вам відомі?

Замовляння в народній медицині

1. Чи була поширена у Вашому селі вербальна або словесна магія? Чи часто Ви зверталися до неї і з якими хворобами?
2. Чи вірили Ви в те, що замовляння втрачає силу, коли змінити його давно уставлений зміст?
3. Скільки разів у Вашому селі повторювали замовляння (примівки) «3» чи «9» разів? Чим це пояснювали?
4. Чи зверталися у Вашому селі в замовляннях за допомогою до сонця? Чи можете навести приклади замовлянь?
5. Чи зверталися у Вашому селі в замовляннях за допомогою до місяця? Чи можете навести приклади замовляння?
6. Чи зверталися у Вашому селі в замовляннях за допомогою до води? Чи можете навести приклад замовляння?
7. Чи зверталися у Вашому селі в замовляннях за допомогою до землі? Чи можете навести приклад замовляння?
8. Чи зверталися у Вашому селі в замовляннях за допомогою до зірок? Чи можете навести приклад замовляння?
9. Чи зверталися у Вашому селі в замовляннях за допомогою до П'ятниці? Чи можете навести приклад замовляння?

10. Чи зверталися у Вашому селі в замовляннях за допомогою до Богородиці? Чи можете навести приклад замовляння?

11. Чи зверталися у Вашому селі в замовляннях за допомогою до Ісуса Христа? Чи можете навести приклад замовляння?

12. Чи зверталися у Вашому селі в замовляннях за допомогою до явищ природи, рослин, дерев як до живих істот? Чи можете навести приклад замовляння?

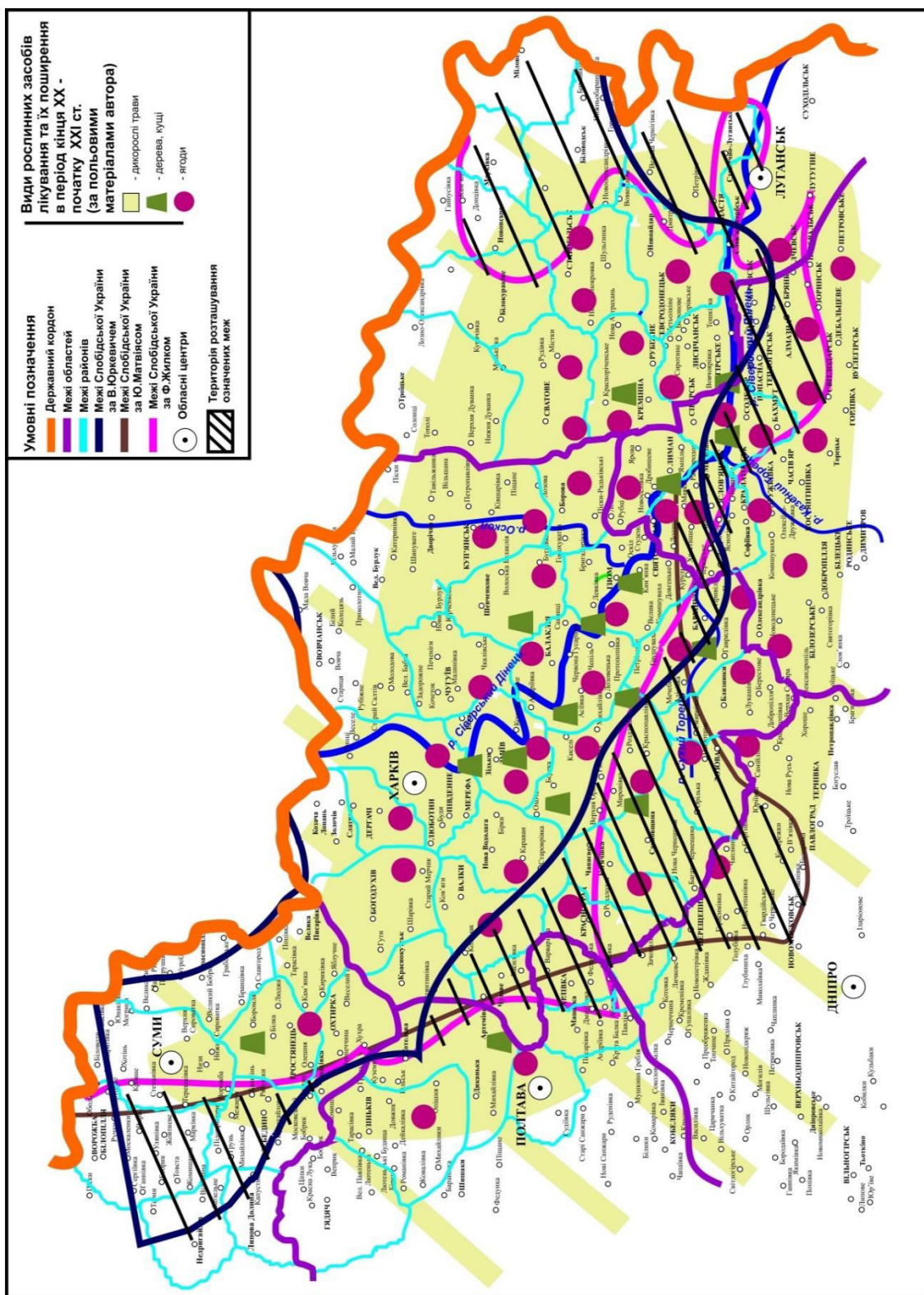
13. Чи зверталися у Вашому селі в замовляннях за допомогою до самої хвороби? Чи використовували в замовляннях пестливі форми? Чи можете навести приклад замовляння?

14. Чи виступав знахар у Вашому селі в замовляннях не від себе, а від імені Бога, Святої Богородиці («Не я говорю, а Дух Господній»)?

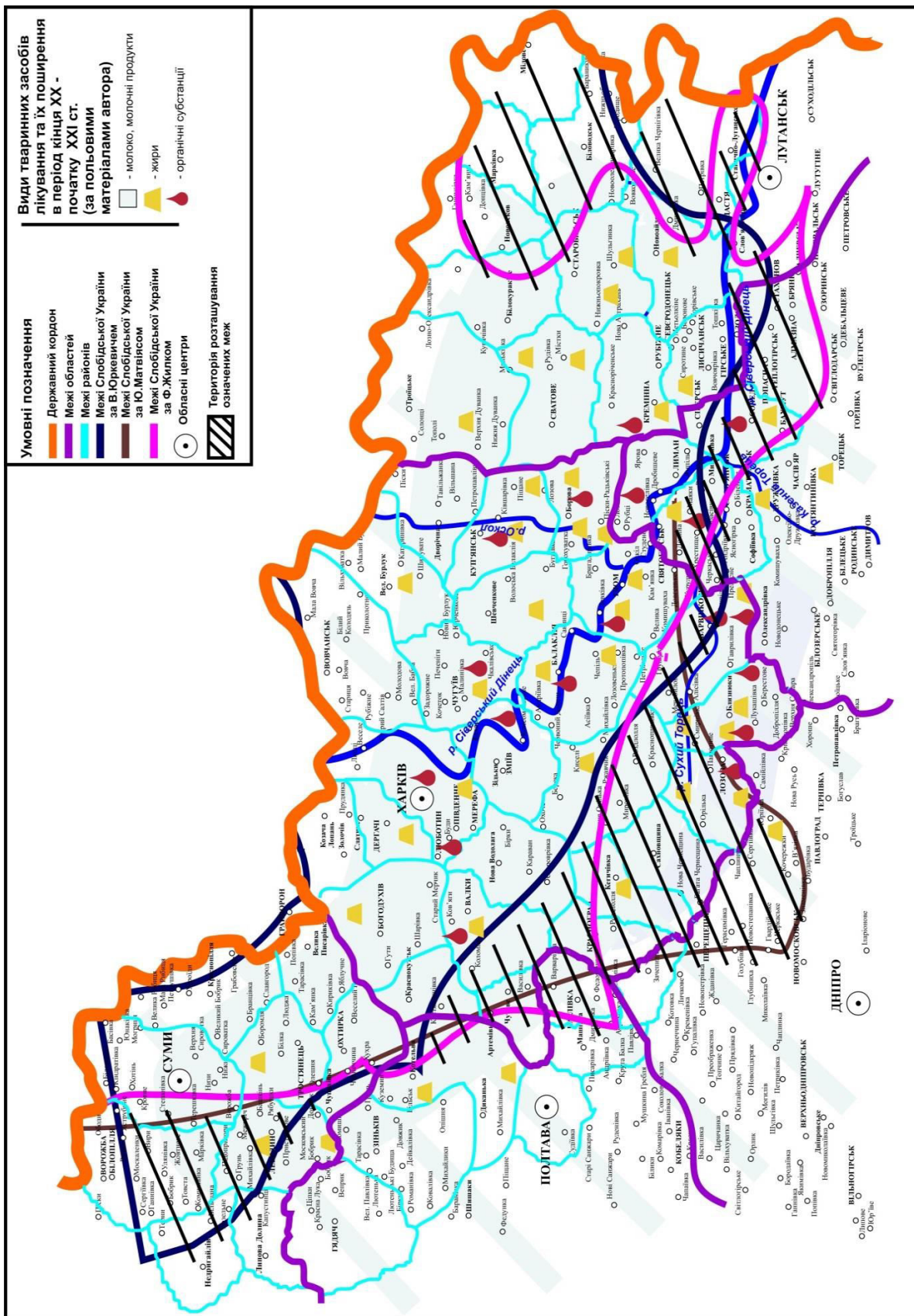
15. Чи вважали у Вашому селі, що вроки може наслати знахар чи навіть рідні не лише поглядом, а й не в пору сказаним словом?

16. Чи кожен мав право володіти в селі таємницями замовлянь?

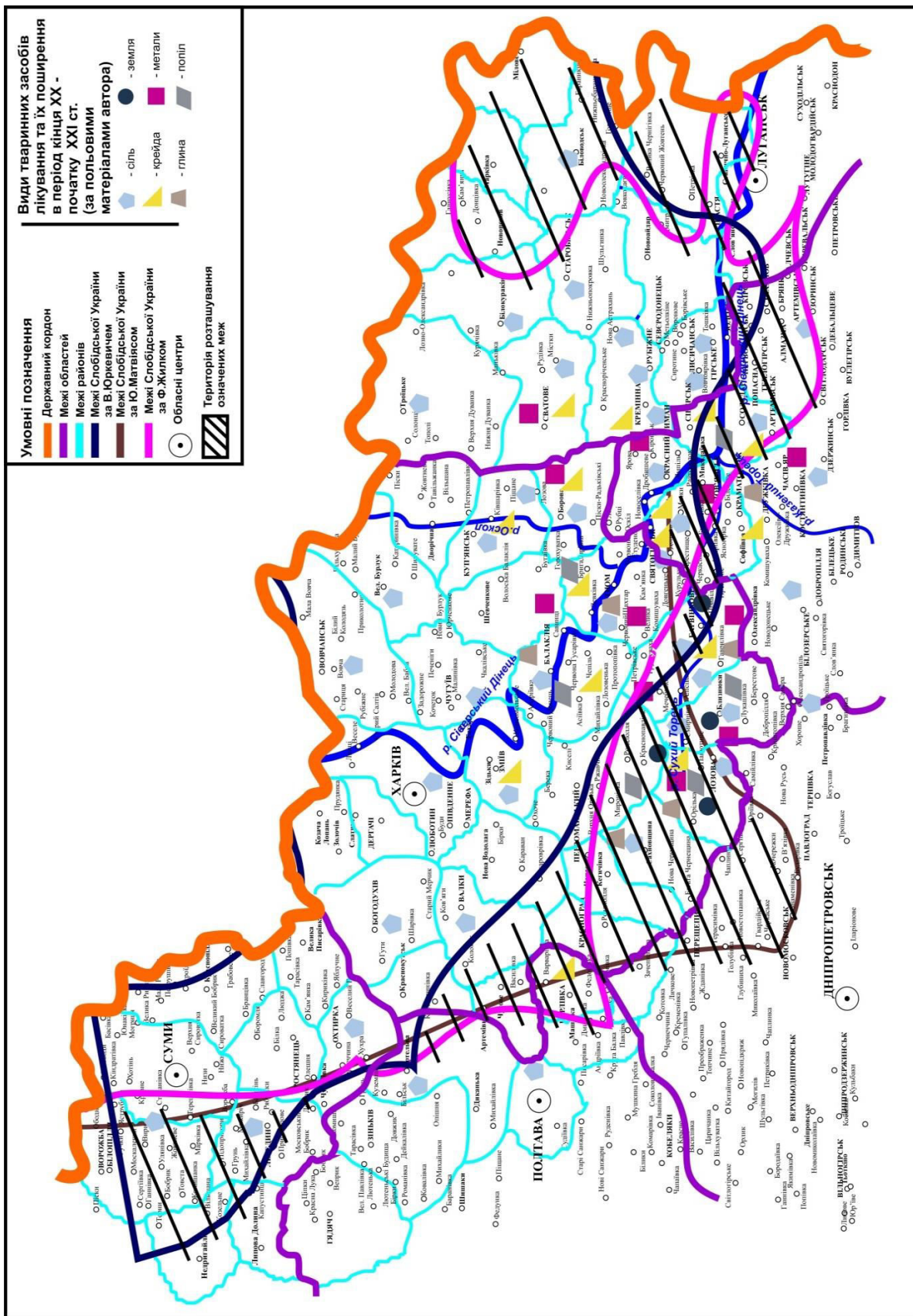
2. Карти

Карта №1. Види рослинних засобів лікування та їх поширення в період кінця XX – початку XXI ст. (за польовими матеріалами автора). Авторська реконструкція.

Карта №2. Види тваринних засобів лікування та їх поширення в період кінця XX – початку XXI ст. (за польовими матеріалами автора). Авторська реконструкція.

Карта №3. Види тваринних засобів лікування та їх поширення в період кінця XX – початку XXI ст. (за польовими матеріалами автора). Авторська реконструкція.